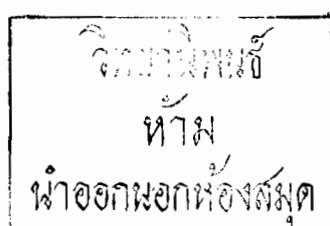

ร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่16
ที่พบในบริเวณชุมชนโบราณเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

โดย

นางสาวกนกวลี สุริยะธรรม

รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลนี้
เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต(โบราณคดี)
ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี
มหาวิทยาลัยศิลปากร
ปีการศึกษา 2541

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้รายงานการศึกษา
เฉพาะบุคคลเรื่อง “ร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ที่พบ
ในบริเวณชุมชนโบราณเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์” เสนอโดย นางสาวกนกวลี สุริยะธรรม เป็นส่วน
ประกอบการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต(โบราณคดี)

ลงชื่อ.....

. ผู้ช่วยศาสตราจารย์พัชรี สาริกบุตร
หัวหน้าภาควิชาโบราณคดี

อาจารย์ผู้ควบคุมการศึกษาเฉพาะบุคคล
รองศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ
ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ

กรรมการตรวจสอบการศึกษาเฉพาะบุคคล

.....

(รองศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทราวุธ)

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.๒๕๔๒

.....

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์มยุรี วีระประเสริฐ)

วันที่.....เดือน.....พ.ศ.๒๕๔๒

กิตติกรรมประกาศ

รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลเรื่อง “ร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อน พุทธศตวรรษที่ 16 ที่พบในบริเวณชุมชนโบราณเมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์” เล่มนี้ คงไม่สามารถ สำเร็จลุล่วงไปได้หากปราศจากความช่วยเหลือในทุกๆด้านเป็นอย่างดีต่อผู้เขียน จากบุคคลต่างๆ

ผู้เขียนต้องขอขอบคุณ รศ.ดร.ผาสุข อินทราวุธ และ ผศ.มยุรี วีระประเสริฐ ที่รับเป็นที่ปรึกษา การศึกษาเฉพาะบุคคลและให้คำแนะนำเป็นอย่างดีเสมอมา

ผศ.พัชรีย์ สาริกบุตร ผศ.สุรพล นาถะพินธุ และอาจารย์ทุกท่าน ที่คอยให้กำลังใจตลอดจน สอบถามความคืบหน้าในการศึกษาตลอดมา

คุณพัชนี โกมลฐิติ ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร และเจ้าหน้าที่ทุกท่าน ที่ให้ความช่วยเหลือและอำนวยความสะดวกในการถ่ายภาพประกอบการศึกษา

คุณสถาพร เทียงธรรม รองหัวหน้าอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ และเจ้าหน้าที่ประจำ อุทยานทุกท่านที่ให้ความช่วยเหลือแม้จะเป็นวันหยุดก็ตาม

คุณปลีลา เอี่ยมสำราญศิริและคุณภาสกร สุนทรสำราญ เจ้าหน้าที่ประจำห้องคอมพิวเตอร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ ที่ให้ใช้เครื่องคอมพิวเตอร์และเครื่องพิมพ์

นอกจากนี้ต้องขอใจ วนกร ลอสุวรรณ เขาวนิ เหล็กกล้า นวลพรรณ บุญธรรม ที่ร่วม เดินทางไปศึกษาข้อมูลด้วยกัน ลลวรรณ เปรมประเสริฐ กรพรรณ ประวิฬพราหมณ์ รุ่งนภา ค้วง ทอง สุพร ประทุมรัตน์ สุมาลี สัมฤทธิ์ วชิราภรณ์ ไชยชาติ สายใจ วิลาวรรณ ชาญมิตต์ นาคเกิด คอยเป็นกำลังใจช่วยเหลือในทุกๆด้านและคอยกระตุ้นให้ขยันทำงานฉบับนี้มากขึ้น

อีกทั้งหลายๆท่านที่ไม่ทราบชื่อและน้องๆชาวคณะโบราณคดีที่คอยสอบถามความก้าวหน้า อยู่เสมอจนสำเร็จลุล่วงมาได้ด้วยดี

สุดท้ายนี้ขอขอบพระคุณคุณพ่อ คุณแม่ ที่ให้ความช่วยเหลือด้านการเงินและเป็นกำลังใจใน การทำงานตลอดมา

คำนำ

เมืองโบราณศรีเทพ เป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญที่สุดแห่งหนึ่งในประวัติศาสตร์บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสัก ทางภาคกลางตอนบนของประเทศไทย ร่องรอยหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบที่เมืองโบราณแห่งนี้ชี้ให้เห็นว่า เมืองโบราณศรีเทพนี้เป็นชุมชนที่มีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง โดยไม่ขาดระยะมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 โดยประมาณ ซึ่งเมืองศรีเทพนี้ยังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีสมัยทวารวดีอยู่มากที่สุดแห่งหนึ่ง

โบราณวัตถุสถานที่มียูเป็นจำนวนมากในบริเวณเมืองโบราณศรีเทพนั้น ส่วนใหญ่เป็นหลักฐานที่เกี่ยวข้องในพุทธศาสนา เช่น โบราณสถานเขาค้างใน พระพุทธรูป และธรรมจักรต่างๆ เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักฐานประเภทที่มักจะพบตามแหล่งโบราณคดีและชุมชนโบราณสมัยทวารวดีเสมอ จนอาจกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมทวารวดีเป็นวัฒนธรรมที่เจริญขึ้นภายใต้พุทธศาสนา อย่างไรก็ตามได้มีการค้นพบหลักฐานจำนวนหนึ่งที่เกี่ยวเนื่องกับศาสนาพราหมณ์ ทั้งไวษณพนิกายและลัทธิการบูชาสุริยเทพ ที่มีอายุร่วมสมัยกับหลักฐานทางพุทธศาสนาสมัยทวารวดี ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเจริญขึ้นของศาสนาพราหมณ์และความหลากหลายด้านลัทธิศาสนาที่เมืองโบราณแห่งนี้ อันเป็นแรงบันดาลใจให้ทำการศึกษาเกี่ยวกับร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ที่พบในบริเวณเมืองโบราณศรีเทพแห่งนี้

รายงานการศึกษาเฉพาะบุคคลฉบับนี้อาจถือได้ว่าเป็นเพียงการศึกษาเบื้องต้นในประเด็นดังกล่าว ดังนั้นข้อมูลและการแปลความจึงขึ้นอยู่กับจำนวนและสภาพของหลักฐานเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบันเท่านั้น ซึ่งอาจจะเปลี่ยนแปลงได้เมื่อมีการค้นพบข้อมูลใหม่ในอนาคต

กนกวลี สุริยธรรม

สารบัญ

หน้า

กิตติกรรมประกาศ	ก
คำนำ	ข
สารบัญ	ค
สารบัญแผนที่	จ
สารบัญภาพลายเส้น	ฉ
สารบัญภาพประกอบ	ซ
บทนำ	
ที่มาของปัญหา	1
วัตถุประสงค์การศึกษา	1
ผลที่คาดว่าจะได้รับ	2
ระเบียบวิธีการศึกษา	2
ขอบเขตการศึกษา	2
บทที่ 1 ศาสนาพราหมณ์	
ประวัติความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์	3
การแบ่งยุคสมัยของศาสนาพราหมณ์	3
การเผยแผ่ศาสนาพราหมณ์สู่ดินแดนประเทศไทยในระยะแรก	7
เชิงอรรถบทที่ 1	11
บทที่ 2 เมืองศรีเทพ	
ประวัติความเป็นมา	14
ที่ตั้ง	14
การคมนาคม	15
สภาพภูมิประเทศ	15
ปฐพีस्थาน	17
ธรณีस्थาน	18
สภาพโดยทั่วไป	19
การศึกษาด้าน โบราณคดีและประวัติศาสตร์ที่เมืองศรีเทพ	21

เชิงอรรถบทที่ 2	26
บทที่ 3 หลักฐานเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพ	
จารึก	27
จารึกที่เมืองศรีเทพ	27
รูปแบบอักษรที่จารึกที่เมืองศรีเทพ	28
จารึกที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์	28
-จารึกเมืองศรีเทพ	29
-จารึกบ้านวังไผ่	31
-จารึกบ้านหนองไม้สอ	33
-จารึกปรางค์สองพี่น้อง 1	34
-จารึกปรางค์สองพี่น้อง 2	35
ประติมากรรม	36
เชิงอรรถบทที่ 3	41
บทที่ 4 การนับถือศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพ	42
เชิงอรรถบทที่ 4	46
บทสรุป	47
เชิงอรรถบทสรุป	49
บรรณานุกรม	50

สารบัญแผนที่

แผนที่ที่ 1 แผนที่แสดงที่ตั้ง อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

แผนที่ที่ 2 แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองโบราณศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

สารบัญภาพลายเส้น

ภาพลายเส้นที่ 1 เจ้มขัดพระอุมา จากเกาะเกรียง ประเทศเขมร

ภาพลายเส้นที่ 2 เจ้มขัดพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากราชเคียบร์ ประเทศเวียดนามใต้

ภาพลายเส้นที่ 3 กรองศอพระอาทิตย์ เลขทะเบียน กข 9 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

สารบัญภาพประกอบ

- ภาพที่ 1 พระนารายณ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
- ภาพที่ 2 พระนารายณ์ เลขทะเบียน กข 25 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
- ภาพที่ 3 แผ่นทองคูนรูปพระนารายณ์ (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์อ์ตัน ไชมอน สหรัฐอเมริกา)
- ภาพที่ 4 พระกฤษณะ เลขทะเบียน กข 8 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
- ภาพที่ 5 พระกฤษณะ เลขทะเบียน กข 17 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
- ภาพที่ 6 พระกฤษณะ โคววรรณะ วัดเกาะ ประเทศเขมร
- ภาพที่ 7 พระอาทิตย์ เลขทะเบียน กข 9 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
- ภาพที่ 8 พระอาทิตย์ พบที่พนมบาเก ประเทศเขมร
- ภาพที่ 9 พระอาทิตย์ เลขทะเบียน กข 21 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
- ภาพที่ 10 พระอาทิตย์ (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑน์อ์ตัน ไชมอน สหรัฐอเมริกา)
- ภาพที่ 11 พระอาทิตย์ พบเมื่อพ.ศ.2531

บทนำ

ร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์ที่ชุมชนโบราณ
เมืองศรีเทพ จ. เพชรบูรณ์ ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16

1. ที่มาของปัญหา

การศึกษาเรื่องราวของสมัยทวารวดีนับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน หลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ ที่พบ มักเกี่ยวเนื่องด้วยความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ ดังจะเห็นได้จากการขุดค้นหรือขุดแต่งเมืองโบราณในสมัยทวารวดีหลายแห่ง ซึ่งพบพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ ธรรมจักร ฯลฯ อันเป็นโบราณวัตถุในพุทธศาสนา

ในขณะที่เกี่ยวกับหลักฐานทางโบราณคดี ที่เกี่ยวเนื่องกับคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ก็ได้พบเช่นกัน แต่ไม่ปรากฏการกระจายตัวอย่างกว้างขวางแพร่หลายมากเท่ากับหลักฐานทางพุทธศาสนา โดยพบที่เมืองโบราณบางแห่งเท่านั้น ซึ่งเมืองโบราณสมัยทวารวดีที่มีการขุดค้นพบหลักฐานที่เกี่ยวเนื่องกับศาสนาพราหมณ์อย่างมาก พอที่จะกล่าวได้ว่าเป็นเมืองที่ศาสนาพราหมณ์ได้เคยเจริญรุ่งเรืองที่เมืองดังกล่าว ที่สำคัญเมืองหนึ่งคือ เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และที่เมืองอื่นๆ เช่น เมืองศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี และเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

เนื่องจากเมืองศรีเทพนี้เป็นเมืองประวัติศาสตร์ที่มีการพัฒนาการทางสังคม ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยประวัติศาสตร์ โดยหลักฐานที่พบนับเป็นสิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งเนื่องจากปรากฏร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างเด่นชัด เช่น เทวรูป ศาสนสถาน และจารึกต่างๆ จึงเป็นที่น่าสนใจว่าการเจริญขึ้นของศาสนาพราหมณ์ที่เมืองโบราณดังกล่าวมีที่มาอย่างไร เพราะเหตุใดเมืองโบราณดังกล่าวจึงได้ปรากฏร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างเด่นชัดกว่าชุมชนร่วมสมัยแห่งอื่น

ปัญหาเหล่านี้นับเป็นประเด็นปัญหาที่น่าสนใจสำหรับการศึกษาชุมชนสมัยทวารวดี ซึ่งจะช่วยให้เราได้มีความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องราวของสมัยทวารวดีได้ดียิ่งขึ้น

2. วัตถุประสงค์การศึกษา

1. เพื่อศึกษาว่าเพราะเหตุใดเมืองศรีเทพจึงปรากฏร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างเด่นชัดกว่าเมืองโบราณร่วมสมัยแห่งอื่น

2. เพื่อศึกษารูปแบบคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ที่พบที่เมืองศรีเทพ
3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเมืองศรีเทพกับเมืองโบราณร่วมสมัยแห่งอื่นซึ่งนับถือศาสนาพราหมณ์เหมือนกัน

3. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบถึงลักษณะการเจริญขึ้นของวัฒนธรรมทางศาสนาพราหมณ์ที่เมืองโบราณศรีเทพ
2. ทำให้ทราบถึงรูปแบบคติความเชื่อในการนับถือศาสนาพราหมณ์ที่เมืองโบราณศรีเทพ
3. ได้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนร่วมสมัยที่มีคติการนับถือศาสนาเดียวกัน
4. เป็นแนวทางการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องราวสมัยทวารวดีต่อไป

4. ระเบียบวิธีการศึกษา

1. รวบรวมข้อมูลด้านเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพ
2. เรียบเรียงและตรวจสอบข้อมูลด้านเอกสาร แยกประเภทหลักฐานทางโบราณคดี ซึ่งเกี่ยวข้องกับการนับถือศาสนาพราหมณ์ ที่พบในเมืองโบราณศรีเทพ
3. ออกเก็บข้อมูลภาคสนามและถ่ายภาพประกอบการศึกษา
4. นำข้อมูลและหลักฐานที่มีมาศึกษาวิเคราะห์ เพื่อตอบประเด็นปัญหาที่ตั้งไว้
5. สรุปผลการศึกษา นำเสนอข้อมูลและผลการศึกษาที่ได้
6. จัดพิมพ์เป็นรูปเล่มเพื่อเผยแพร่ต่อไป

5. ขอบเขตการศึกษา

เน้นศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการนับถือศาสนาพราหมณ์ ที่พบบริเวณเมืองศรีเทพ ช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 และอาจกล่าวถึงเรื่องอื่นที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาพอสมควร แต่จะไม่กล่าวถึงโดยละเอียดถ้าไม่ใช่ประเด็นหลัก

บทที่ 1

ศาสนาพราหมณ์

ประวัติความเป็นมาของศาสนาพราหมณ์

ศาสนาพราหมณ์หรือฮินดูเป็นศาสนาของชาวอินเดียโบราณ เกิดขึ้นและนับถือแพร่หลายอยู่ในอินเดียมาแล้ว มีชื่อเรียกว่า “ศาสนาธรรม” ซึ่งมีความหมายว่า “ศาสนาที่มีหลักธรรมอันเป็นของเก่าหรือนิรันดร์” เพราะชาวฮินดูถือว่าศาสนาของตนมีหลักธรรมอันเป็นนิรันดร์ และนอกจากนี้ยังมีชื่อเรียกอีกว่า “ไวทิกธรรม” ซึ่งหมายถึงศาสนาหรือหลักธรรมที่เนื่องด้วยคำสอนในพระเวท¹

ในยุคแรกเริ่มนั้นยังไม่เรียกว่าศาสนาฮินดูแต่เรียกว่าศาสนาพราหมณ์ ซึ่งหมายถึงศาสนาของพระพรหม เป็นศาสนาที่เกิดจากพรหม (พรหม = พราหมณ์) ดังนั้นการปฏิบัติตนให้สู่ความหลุดพ้นไปรวมเป็นหนึ่งเดียวกับพรหมเรียกว่า “พรหมัน” หรือ “พราหมัตมัน” ซึ่งข้อกำหนดดังกล่าวถือเป็นหลักสำคัญของศาสนาพราหมณ์ และเป็นบทบัญญัติแท้จริงของพระเวท²

ต่อมาศาสนาฮินดูได้พัฒนาตัวเองขึ้นมาจากศาสนาพราหมณ์(ต่อไปจะเรียกว่าศาสนาพราหมณ์) มีคัมภีร์ วรรณคดีทางศาสนาขึ้นมากมาย ประชญาต่างๆก็แตกแขนงออกไปมาก ซึ่งสามารถแบ่งยุคของศาสนาพราหมณ์ได้ 3 ยุคใหญ่ด้วยกัน

การแบ่งยุคสมัยของศาสนาพราหมณ์

1. ยุคพระเวท ประมาณ 1500-600 ปีก่อนคริสตกาล หรือ 900-1000 ปีก่อนพุทธศักราช จุดมุ่งหมายสำคัญของยุคนี้คือการทำให้เทพเจ้าพอพระทัย เพราะเชื่อว่ามนุษย์อยู่ในโลกอย่างสงบสุขภายใต้การปกป้องของเทพทั้งปวง(เทพในยุคพระเวทเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ เช่น ลม ฝน ไฟฟ้า เป็นต้น) จึงต้องสวดมนต์สรรเสริญอำนาจของพระองค์และประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ในการบูชาเทพและเทพี

วรรณกรรมในยุคพระเวทมี 4 ชนิด

1. มนตร์หรือสังหิตา³ คือบทสวดสรรเสริญพระเจ้าการให้พร สวดและบทสวดในการประกอบพิธีเขียนเป็นร้อยกรอง
2. พราหมณะ คือตำราร้อยแก้วปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับการประกอบพิธี ความสำคัญทางการปฏิบัติและสำคัญทางคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องพิธีกรรม
3. อรัณยกะ คือตำราเรื่องป่า การใช้ชีวิตในป่า
4. อุปนิษัต⁴ คือหลักธรรมอันลึกซึ้งซึ่งเป็นปรัชญาที่เก่าแก่ของอินเดีย

เทพในสมัยพระเวทอาจแบ่งได้เป็น 3 กลุ่มคือ

1. เทพเจ้าแห่งสวรรค์ ได้แก่ วรุณ สาวีตรี วิษณุ อุษา อทิตี มิตระ อรรยมัน และอัศวิน(เป็นกลุ่มเทพอาทิตย์)
2. เทพเจ้าแห่งท้องฟ้า ได้แก่ วาตะ อินทระ รุทระ ปรรรชนีชะ และมารุต
3. เทพเจ้าแห่งพื้นพิภพ ได้แก่ อัคนี โสม และขม⁵

2. ยุคมหากาพย์และทศนักษัตร ประมาณ 600 ปีก่อนคริสตกาล-ค.ศ. 200 ยุคนี้ถือเป็นยุคที่สำคัญ คือ มีพระพุทธศาสนาและศาสนาเชนเกิดขึ้น มีคัมภีร์ทางศาสนาและลัทธิต่างๆของพราหมณ์เกิดขึ้นอีก คือ

- มหากาพย์ภารตะ เป็นบทกวีขนาดยาว ว่าด้วยเรื่องราวสงครามระหว่างกษัตริย์ภารท (ภารวะ) กับกษัตริย์ปาณฑพ (ปาณฑวะ) ซึ่งเป็นญาติกัน ณ กรุงกุญชร และยังคงกล่าวถึงอวตารที่ 8 ของพระนารายณ์คือพระกฤษณะ ทำหน้าที่สารธัมย์บรลสิกให้แก่พระอรชุน สอนปรัชญาและศาสนา ข้อความในบรรพที่ 6 แห่งมหากาพย์ภารตะคือคัมภีร์ภควัทคีตา(บทเพลงแห่งภควัท)

ถือเป็นหัวใจของมหากาพย์และเป็นปรัชญาของยุคนี้

- มหากาพย์รามายณะ เป็นบทกวีว่าด้วยเรื่องอวตารที่ 7 ของพระนารายณ์เป็นพระราม เพื่อปราบอสูร “ราวณะ” หรือทศกัณฐ์

ซึ่งจากมหากาพย์ทั้งสองเรื่องแสดงให้เห็นถึงการยอมรับเทพเจ้าในศาสนาพระเวท เริ่มรวบรวมเทพเจ้าให้มีเทพเจ้าสูงสุดเพียงองค์เดียว และมีการผสมผสานกันระหว่างเทพเจ้าในศาสนาพระเวทกับเทพเจ้าท้องถิ่น⁶

ทศนักษัตรหรือปรัชญาหก มีหลักการและปรัชญาการดำเนินชีวิตตามวิถีของชาวฮินดู มีดังนี้

1. นยาน(นยาย) โดยฤๅษีโคตมะว่าด้วยการค้นหาความจริงด้วยวิธีอันเหมาะสมด้วยการวิเคราะห์อนุมานตามเหตุผลและเปรียบเทียบเป็นขั้นตอน จึงมีผู้เรียกลัทธินี้อีกชื่อหนึ่งว่า “ตรรกลัทธิ”

2. ไวเศษิกะ โดยฤๅษีกินาทะ ว่าด้วยการเกิดของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีความแตกต่างกัน โดยสอนให้พิจารณาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับธรรมชาติ ความรู้แจ้ง หรือการเข้าถึงข้อเท็จจริงดังกล่าว คือทางแห่งการหลุดพ้น (โมกษะ) มีลักษณะเป็นอภิปรัชญา

3. สางขะ โดยฤๅษีกปิละ คำสอนว่าด้วยการยกสิ่งที่มีความจริงแท้มากล่าวถึง 25 ประการ แล้วสรุปลงเป็นสองประเภทใหญ่ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันคือ “บุรุษะ”(อาตมันหรือวิญญาณสากล) กับ “ปรกฤติ”(ต้นเหตุที่ทำให้เกิดสิ่งทั้งหลายทั้งปวง) นอกจากนี้ยังอธิบายเกี่ยวกับชีวิต การเวียนว่ายตายเกิดและทุกข์ไว้ด้วย

4. โยคะ โดยฤๅษีปตัญชลี มีหลักสำคัญอยู่ที่การมุ่งฝึกจิตให้อยู่ในวินัยอันดี เพื่อการรวมอาตมัน(วิญญาณย่อย) เข้าสู่ปรมาตมัน(วิญญาณใหญ่)

5. ปุรวมิมางสา หรือกรรมมิมางสา โดยฤๅษีไชรมินี เน้นพิจารณาสอบสวนพระเวทตอนต้น โดยเฉพาะในเรื่องกรรม โดยจำแนกผลกระทบ(การกระทำของมนุษย์) ไว้สองประเภทคือ

- ผลภายนอก เนผลทางวัตถุ เป็นผลอย่างหยาบ ไม่ยั่งยืน

- ผลภายใน ซึ่งไม่อาจเห็นด้วยตาแต่สามารถแสดงออกมาเมื่อใดก็ได้ เป็นผลที่ละเอียดและถาวรชั้นนรินทร์

6. เวทานตะ หรืออุตตรมิมางสา โดยฤๅษีवासหรือพาทรายนั เป็นการศึกษาพระเวทตอนปลาย คือกัมภีร์อุปนิษัท โดยเน้นความสำคัญของพรหมและญาณ⁷

นอกจากนี้ในตอนปลายของยุคนี้ก็ได้มีลัทธิซึ่งเกิดขึ้น และเจริญรุ่งเรืองต่อไปถึงยุคที่สามจนปัจจุบัน และกลายเป็นลักษณะของศาสนาพราหมณ์ในปัจจุบัน ซึ่งมีอยู่ 4 ลัทธิด้วยกันคือ

1. ลัทธิบูชาพระวิษณุ หรือไวษณพนิกาย
2. ลัทธิบูชาพระศิวะ หรือไศวนิกาย
3. ลัทธิบูชาแม่เหล็กของพระผู้เป็นเจ้า หรือศักติ
4. ลัทธิตันตระ

3. ยุคหลังจนถึงปัจจุบัน ประมาณปีค.ศ.200-ปัจจุบัน ศาสนาพราหมณ์มีการพัฒนาต่อเนื่องเรื่อยมาดังนี้

- ยุคปุราณะ เน้นเรื่องราวความเป็นมาของเทพและเทพี โดยสืบต่อจากเรื่องที่มีในพระเวท

- ยุคตันตระ สืบต่อจากยุคปุราณะ มุ่งแสวงหาธรรมชาติอันแท้จริงของมนุษย์และจักรวาล⁸

นอกจากนี้ยังมีแนวคิดเรื่องตรีมูรติ หรือพระเป็นเจ้าทั้งสาม⁹ ซึ่งเคยมีมาแล้วแต่ไม่เด่นชัดในยุคที่สอง โดยเป็นวิวัฒนาการขั้นแรกของพระพรหมจนก่อให้เกิดสิ่งมีชีวิตชั้นสูงขึ้นมา จนเกิดเป็นเทพสามองค์พร้อมมเหสี เทพทั้งสามองค์เป็นปรากฏการณ์ขั้นที่หนึ่ง และเป็นขั้นสูงสุดแห่งหลักนรินทร์ กำหนดด้วยอักษรสามตัวคือ อะ อุ มะ รวมเป็นพยางค์อ่านว่า โอม เรียกว่า ตรีมูรติ หมายถึงมีรูปสาม โดย

1.อะ หมายถึง พระวิษณุ

2. อุ หมายถึง พระศิวะ

3.มะ หมายถึงพระพรหม

และในท้ายสุดแห่งยุคหรือกัปปี เมื่อโลกถูกทำลายลงแล้ว เทพทั้งสามจะสิ้นสุดลงสลายตัวเป็นอาตมันธรรมดา เรียกว่า “เกวลาตมัน”¹⁰

ลัทธิไศวะ หรือไศวนิกาย เป็นลัทธิบูชาพระศิวะ ถือว่าพระศิวะเป็นผู้สร้างโลก ทรงเป็นแก่นสารแห่งสากลโลก บูชาศิวลึงค์ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะ แบ่งออกเป็นสองนิกายใหญ่ๆคือ

1. นิกายกาษมีร์ไศวะ เนนิกายฝ่ายเหนือเกิดขึ้นในแคว้นแคชเมียร์ ถือว่าพระศิวะเป็นเทพสูงสุดเพียงองค์เดียว แต่พระศิวะมีสองแง่คือ แ่งที่เป็นโลกุตระคือ พันโลกหรือเหนือโลก กับอีกแง่หนึ่งคือทรงเป็นสิ่งแทรกซึมอยู่อย่างถาวรในโลก นอกจากนี้ยังอธิบายถึงต้นกำเนิดแห่งวิญญาณและวัตถุ รวมทั้งอธิบายถึงธรรมชาติหรือสภาพแห่งหลักการขั้นสุดท้ายและอธิบายสาเหตุของความผลักดันเบื้องต้นของธรรมชาติ
2. นิกายลึงค้ายัต เป็นนิกายฝ่ายใต้ นับถืออวตารของพระศิวะและเชื่อว่าผู้นำ(หัวหน้า)ของเขาเป็นอวตารหนึ่งของพระศิวะ ถือกำเนิดขึ้นเพื่อแข่งกับอิทธิพลของพุทธศาสนา มีลักษณะพิเศษคือ มีรูปศิวลึงค์ขนาดเล็กห้อยคอ

ลัทธิไวษณะ หรือไวษณพนิกาย นับถือบูชาพระวิष्ณูหรือพระนารายณ์ ถือว่าพระวิष्ณูเป็นใหญ่ที่สุดในเทพเจ้าทั้งสาม เป็นผู้ถนอมรักษา เป็นผู้สร้างและผู้ทำลายโลก แบ่งได้เป็นสองนิกายคือ

1. นิกายเตงกไล เป็นนิกายฝ่ายใต้ ถือเอาบทประพันธ์ภาษาทมิฬเป็นคัมภีร์ทางศาสนา ถือว่าผู้ใดมอบกายถวายชีวิตไว้ในพระเป็นเจ้าแล้ว ผู้นั้นย่อมได้รับความกรุณาจากพระองค์โดยไม่ต้องกระทำการบูชาอีก
 2. นิกายวชกไก เป็นนิกายฝ่ายเหนือ ถือเอาทั้งคัมภีร์ภาษาทมิฬและสันสกฤต ถือว่าผู้ที่ได้รับความกรุณาจากพระผู้เป็นเจ้า ผู้นั้นจะต้องทำการบูชาพระเป็นเจ้า
- นอกจากนี้ยังกล่าวถึงอวตารของพระวิष्ณู เพื่อเพิ่มเทวานุภาพแก่องค์พระวิष्ณูให้มากยิ่งขึ้น¹¹

ลัทธิศักติ เป็นลัทธิบูชาอิทธิพลหรือเทพฝ่ายหญิง ถือว่าพลังส่วนนี้เป็นสิ่งที่ให้กำเนิดสรรพสิ่งทั้งหลาย และกลายเป็นเทพเจ้าในฐานะมเหสีของพระเป็นเจ้า เทพที่สำคัญเช่น ทูรคา อุมาลักษมี

รูปแบบลัทธิใหม่ของศาสนาพราหมณ์ในปัจจุบัน

1. พรหมสมาธิ คือสมาคมผู้บูชาพระพรหม ยกย่องพระพรหมให้เป็นใหญ่กว่าเทพทั้งหลาย เกิดขึ้นเมื่อปีพ.ศ.2401
2. อารยสมาธิ คือสมาคมของผู้เป็นอารยะ ตั้งขึ้นเมื่อปีพ.ศ.2417

3. รามกฤษณะมิชชั่น คือคณะเผยแผ่ศาสนาของพระรามและพระกฤษณะ บุชาองค์
อวตารให้มีความสำคัญเช่นเดียวกับลัทธิบูชามหาเทพและศักดิ์ต่างๆ เกิดขึ้นในปี
พ.ศ.2430¹²

การเผยแผ่ศาสนาพราหมณ์สู่ดินแดนประเทศไทยในระยะแรก

ดินแดนต่างๆในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พัฒนาการเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์เมื่อราวก่อน
พุทธศตวรรษที่10 ทำให้มีการติดต่อกับดินแดนภายนอกมากขึ้น อารยธรรมอินเดียได้แพร่หลายเข้า
สู่รัฐต่างๆในภูมิภาคนี้ และเป็นรากฐานสำคัญทางด้านวัฒนธรรมของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียง
ใต้ โดยอาจรับมาจากพ่อค้าชาวอินเดียที่เข้ามาค้าขายในระยะแรก ต่อมาพวกพราหมณ์และพระภิกษุ
ชาวอินเดียนักเดินทางมาเผยแผ่ศาสนาบ้าง ซึ่งเป็นกลุ่มที่มีความรู้ มีการศึกษาเหมาะกับการเผยแผ่
อารยธรรมชั้นสูงของอินเดีย นั่นคืออารยธรรมทางศาสนานั่นเอง¹³

ดินแดนประเทศไทยในระยะพุทธศตวรรษที่ 10-18 นั้นปรากฏหลักฐานการนับถือศาสนา
ทั้งศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธปะปนกันอยู่ โดยได้รับอิทธิพลมาจากดินแดนอื่นๆมิใช่แหล่ง
กำเนิดโดยตรง ซึ่งการเผยแผ่ศาสนาเข้าสู่ดินแดนประเทศไทยเป็นไปได้หลายทาง ทั้งรับอารยธรรม
โดยตรงจากอินเดีย และรับผ่านมาจากดินแดนที่รับอารยธรรมอินเดียอีกต่อหนึ่ง ซึ่งความนิยมใน
การนับถือศาสนาใดนั้นขึ้นอยู่กับบริเวณที่ติดต่อกับชาวต่างชาติ และอิทธิพลทางการเมืองที่มีเหนือ
ดินแดนนั้นๆ

เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 11 ศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาลัทธิหินยานก็ได้ปักหลักมั่นคง
ในบริเวณประเทศไทยปัจจุบัน¹⁴ รูปแบบของประติมากรรมในช่วงนี้จะมีความคล้ายคลึงกับรูปแบบ
ของอินเดียมาก อาจกล่าวได้ว่าศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาเจริญเป็นที่ยอมรับนับถือทั่วไป ดังจะเห็น
ได้จากบริเวณที่ปรากฏหลักฐานคือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออก

ศาสนาพราหมณ์ได้เผยแผ่เข้าสู่ดินแดนประเทศไทยทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาค
ตะวันออก โดยผ่านทางกัมพูชาช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-14 ซึ่งอาจมาพร้อมกับอำนาจทางการเมือง
ของกษัตริย์องค์สำคัญของเจนละคือ พระเจ้ามเหศวรธรรม (เจ้าชายจิตรเสน) ดังปรากฏพระนาม
ของพระองค์ในจารึกหลายหลักที่พบในเขตลุ่มแม่น้ำมูลของอีสานตอนล่าง และที่จ.สระแก้ว ซึ่ง
จารึกเหล่านั้นได้แก่

1. จารึกปากน้ำมูล 1	อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี
2. จารึกปากน้ำมูล 2	อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี
3. จารึกวัดสุปัฏนาราม	อ.เมือง จ.อุบลราชธานี

4. จารึกถ้ำปราสาท	อ.โจงเจียม จ.อุบลราชธานี
5. จารึกถ้ำโคมน้อย	อ.สิรินธร จ.อุบลราชธานี
6. จารึกถ้ำเป็ดทอง	อ.นางรอง จ.บุรีรัมย์
7. จารึกวัดพระธาตุศรีเมืองแอม	อ.เขาสวนกวาง จ.ขอนแก่น
8. จารึกช่องสระแจง	อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว ¹⁶

โดยมีจารึกที่มีข้อความตรงกันอยู่สามหลัก เกี่ยวกับการสร้างรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ของพระเจ้ามเหศวรมัน คือ จารึกปากน้ำมูล1 จารึกปากน้ำมูล2 และจารึกวัดสุปฏิหาราม เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุประมาณพุทธศตวรรษที่12 กล่าวถึง พระเจ้าจิตรเสนผู้เรืองพระนามในด้านคุณความดี ผู้เป็นโอรสของพระเจ้าศรีวิกรมน์ ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าศรีสารวเคามะ ได้รับพระนามว่า “มเหศวรมัน” อันเกิดจากการอภิเษกหลังจากชนะประเทศกัมพูชาทั้งหมดแล้ว พระองค์ได้สร้างศิลาตั้งไว้บนภูเขาแห่งนี้ ประหนึ่งว่าเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์¹⁷

นอกจากนี้ยังมีจารึกที่ช่องสระแจงอีกหลักหนึ่ง ที่กล่าวถึงเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ พบที่บ้านช่องสระแจง อ.ตาพระยา จ.สระแก้ว จารึกนี้มีข้อความว่า “พระองค์ทรงพระนามว่ามเหศวรมัน เพราะปรากฏเหมือนพระอินทร์(มเหศวระ) พระองค์ได้ขุดสระน้ำชื่อว่า คังกร นี้ไว้” ซึ่งคำว่าคังกร นั้นเป็นพระนามหนึ่งของพระศิวะ แสดงให้เห็นว่าพระเจ้ามเหศวรมันทรงสร้างสิ่งใดๆ เป็นอนุสรณ์ของพระองค์ สิ่งนั้นจะเกี่ยวข้องกับพระศิวะ¹⁸

จารึกเขาน้อย เป็นจารึกชิ้นสำคัญมากที่สุดชิ้นหนึ่ง เพราะเป็นจารึกที่ระบุศักราชเก่าที่สุดที่เคยพบในประเทศไทย พบที่ปราสาทเขาน้อย อ.ธวัชบุรี จ.สุรินทร์ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กล่าวถึงการอ้อนวอนพระวิษณุให้เป็นเกราะป้องกันในการทำศึกสงคราม และยังกล่าวถึงเสนาบดีชื่อ เชษฐปุระสวามีผู้กล่าวคำบวงสรวงพระวิษณุ ในการทำสงครามศรีมามิหะและศรีมณฑาระใน ปีพ.ศ.1180 ซึ่งจากข้อความในจารึกแสดงว่าสมัยพระเจ้าภวรมันที่2 (ราชนัดดาของพระเจ้ามเหศวรมัน) ผู้ปรากฏพระนามในจารึกนี้ มีการเคารพบูชาพระวิษณุเป็นอย่างมากแล้ว¹⁹

สำหรับหลักฐานประเภทรูปเคารพที่พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบอยู่เพียงไม่กี่ชิ้นเท่านั้น ได้แก่ ประติมากรรมรูปพระคเณศ ที่พบบริเวณปราสาทหินเขาพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์ ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิรุฬห์ จ.นครราชสีมา กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13²⁰ โดยอาจนำมาจากที่อื่นแล้วจึงนำไปไว้ที่ปราสาทพนมรุ้งในภายหลัง อีกชิ้นหนึ่งคือรูปพระอรรณนาวิศวรร พบที่ จ.อุบลราชธานี มีลักษณะแปลกคือนั่งขัดสมาธิซึ่งไม่เคยปรากฏที่ไหนมาก่อน อาจมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13²¹

ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณที่ปรากฏร่องรอยศาสนาพราหมณ์ในระยะแรกๆที่สำคัญคือ บริเวณเมืองโบราณศรีมโหสถ (คงศรีมหาโพธิ) จ.ปราจีนบุรี ซึ่งพบกลุ่มเทวรูปพระวิฆณุสวมหมวกทรงกระบอก มีลักษณะสำคัญบางประการคล้ายกับกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่าทางภาคใต้²² จึงน่าจะมีอายุร่วมสมัยหรือหลังกว่าเล็กน้อย นอกจากนี้ยังพบประติมากรรมพระคเณศศิลาขนาดใหญ่ กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12²³

ที่เมืองศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์ ก็เป็นอีกแห่งหนึ่งที่ปรากฏหลักฐานเป็นจำนวนมาก และมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว คือพบประติมากรรมพระวิฆณุเป็นจำนวนมากแต่มีรูปแบบไม่เหมือนทางภาคใต้ของประเทศไทย และไม่เหมือนเทวรูปศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ซึ่งลักษณะดังกล่าวถือได้ว่าเป็นสกุลช่างศรีเทพ นอกจากนี้ยังพบเทวรูปพระสุริยะเป็นจำนวนมาก ซึ่งบ่งชี้ว่านอกจากจะมีการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายแล้ว ที่นี่ยังมีร่องรอยลัทธิการบูชาพระอาทิตย์ด้วย

ภาคใต้

จากสภาพภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรภาคใต้ที่มีลักษณะแคบและทอดยาวลงไปในทะเล ซึ่งขนาบด้วยประเทศที่มีอารยธรรมสูง และเป็นเส้นทางการค้าทางทะเลที่สำคัญระหว่างจีนและอินเดีย นั้น ได้นำความเจริญมาสู่ดินแดนแถบนี้อย่างรวดเร็ว ประกอบกับเป็นบริเวณที่เรือสินค้านิยมใช้เป็นเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทร²⁴ เนื่องจากปลอดภัยและเร็ว อีกทั้งยังเป็นแหล่งทรัพยากรมีค่าคือแร่ดีบุก จึงช่วยดึงดูดผู้คนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานส่งออกแร่ดีบุกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 และยังคงมั่งคั่งด้วยของป่าที่เพื่อนบ้านทางตะวันตกต้องการอีกด้วย

จากเหตุผลทางการค้านี้ทำให้ภาคใต้ของไทยพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว รับวัฒนธรรมทั้งอินเดียและจีนโดยตรง และจากหลักฐานทางโบราณคดียังอาจกล่าวได้ว่า ในสมัยโบราณภาคใต้คงจะนับถือศาสนาพราหมณ์ทั้งไศวนิกายและไวษณพนิกายมากกว่าศาสนาอื่น

หลักฐานเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ทางภาคใต้ของประเทศไทยนั้น มีอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 10 ซึ่งบริเวณที่พบหลักฐานที่เกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์มากที่สุดคือ จ.นครศรีธรรมราช รองลงไปได้แก่ จ.สุราษฎร์ธานี สงขลา พังงา และปัตตานีตามลำดับ ซึ่งรูปเคารพทางศาสนาพราหมณ์ที่เก่าที่สุดทางภาคใต้ของประเทศไทยคือ พระวิฆณุศิลา พบที่วัดศาลาทิง(ชยาราม) อ.ไชยา จ.สุราษฎร์ธานี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 10 และอาจถือได้ว่าเป็นเทวรูปที่เก่าที่สุดองค์หนึ่งในเอเชียอาคเนย์ นอกจากนี้ยังพบเทวรูปพระวิฆณุอีก 2 องค์ที่ จ.นครศรีธรรมราชด้วย

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-12 หลักฐานที่เป็นรูปเคารพเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์นั้น ปรากฏอย่างแพร่หลายทั้งไวษณพนิกายและไศวนิกาย ได้แก่กลุ่มเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอก พบที่ จ.สุราษฎร์ธานี 2 องค์ จากเวียงสระและเขาศรีวิชัย นอกจากนี้ยังพบอีกองค์ที่ อ.ตะกั่วป่า จ.พังงา²⁵

สำหรับหลักฐานเกี่ยวกับลัทธิไสวนิกายนั้นส่วนใหญ่เป็นประเภทศิวิลิ่ง ซึ่งชิ้นที่สำคัญได้แก่ เอกมุขลิ่งค์ พบที่สถานียรถไฟหนองหวาย จ.สุราษฎร์ธานี อายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 11 – กลางพุทธศตวรรษที่ 12 นับเป็นมุขลิ่งค์ที่เก่าที่สุดในประเทศไทย นอกจากนี้ยังพบศิวิลิ่งค์เป็นจำนวนมากทั้งใน จ.สุราษฎร์ธานี สงขลา ปัตตานี และจ.นครศรีธรรมราชซึ่งพบมากที่สุด มีทั้งขนาดเล็กประมาณ 10 เซนติเมตร ไปถึงขนาดใหญ่สูงประมาณ 170 เซนติเมตร

ใน จ.สงขลาได้พบเทวรูปพระคเณศที่ ต.พังหนูน อ.สติงพระอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 นับเป็นพระคเณศที่เก่าที่สุดองค์หนึ่งที่พบในประเทศไทย²⁶

สำหรับศาสนสถานในภาคใต้ นั้นไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่ามีลักษณะอย่างไร แต่จากการสำรวจชุมชนโบราณที่บริเวณ อ.สิชลและ อ.ท่าศาลา พบหลักฐานเกี่ยวกับการนับถือศาสนาพราหมณ์ปะปนกับพุทธศาสนา ซึ่งมีทั้งไยชนพินิกายและไสวนิกาย โบราณสถานที่สำคัญคือ โบราณสถานเขาคา ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเทวาลัยในลัทธิไสวนิกาย โดยบริเวณชุมชนรอบเขาคาถูกกำหนดเป็น “ไยถุมิมณฑล” น่าจะมีอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14²⁷

หลักฐานด้านจารึกที่พบในภาคใต้ได้แก่ จารึกหุบเขาช่องคอย ต.ควนเกย อ.ร่อนพิบูลย์ จ.นครศรีธรรมราช จารึกด้วยอักษรคฤนธ์-ปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-12 กล่าวสรรเสริญพระศิวะ และการปฏิบัติตนเมื่อเข้าไปอยู่ร่วมกับชนกลุ่มอื่น

ศิลาจารึกหลักที่ 26 พบที่เขaperนารายณ์ อ.กะปิง จ.พังงา จารึกด้วยอักษรทมิฬ-ปัลลวะ ภาษาทมิฬ อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 กล่าวถึงพระภิกษุในพุทธศาสนา พราหมณ์ในลัทธิไสวนิกายและคณะประชาชน แสดงถึงการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ในจารึกหลักเดียวกัน²⁸

จากหลักฐานเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ดังกล่าว จะสังเกตได้ว่าหลักฐานส่วนใหญ่มักพบทางฝั่งตะวันออกของคาบสมุทรมากกว่าฝั่งตะวันตก อาจแสดงถึงความเหมาะสมในการตั้งชุมชนที่ทางตะวันออกมีมากกว่า จนเป็นปัจจัยให้เกิดเมืองสำคัญขึ้นหลายเมืองเช่น นครศรีธรรมราช แต่เมื่อพุทธศตวรรษที่ 14 ลงมา ศาสนาพราหมณ์ก็เริ่มเสื่อมความนิยมลง และปรากฏพุทธศาสนาลัทธิมหายานเข้ามาแทนที่

จากหลักฐานดังกล่าวมาทั้งหมดแล้วนั้น พอจะสรุปได้ว่าดินแดนประเทศไทยในสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้น มีการรับเอาวัฒนธรรมทางศาสนาพราหมณ์จากอินเดีย ทั้งจากทางตรงที่ภาคใต้และผ่านทางกัมพูชาที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออก สำหรับภาคกลางอย่างเมืองศรีเทพนั้นก็เป็นบริเวณที่อยู่ระหว่างภาคกลางและลุ่มแม่น้ำชี-มูลทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งหมายถึงการติดต่อกับดินแดนต่างๆ อันมีผลต่อการเผยแพร่และการเจริญขึ้นของศาสนาพราหมณ์ด้วย

เชิงอรรถที่ 1

¹ชื่อต่างๆของศาสนาพราหมณ์เช่น

สตนธรรม หรือ ศาสนาสตน หมายถึง เป็นศาสนาที่ดำรงอยู่เป็นนิตย์ ไม่มีวันสูญ

ไวทิกธรรม หมายถึง ธรรมที่ได้จากพระเวท

อารยธรรม หมายถึง ธรรมอันดีงาม

พราหมณธรรม หมายถึง คำสอนของพราหมณ์จารย์

ฮินดูธรรม หรือ ฮินดูธรรม หมายถึง ธรรมที่สอนลัทธิหรือหิงสาหรือศาสนาฮินดู

²คณเมพร(นามแฝง). มหาเทพ พระศิวะ พระนารายณ์ พระพรหม. (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ ส.พิจิตร), มปป. หน้า 37.

³สังหิตาแบ่งออกเป็น 4 ประเภทคือ

1.ฤคเวท แสดงประวัติศาสตร์ของโลกต่างๆ แต่งเป็นคำฉันท์ เพื่อสวดสรรเสริญพระเจ้า

2.ยชุรเวท ว่าด้วยเรื่องการบูชาฮินดู แสดงพิธีบูชาบวงสรวงต่างๆที่เรียกว่าฮินดูกรรม แต่งเป็นร้อยแก้ว

3.สามเวท ว่าด้วยเรื่องบทสวดสำหรับผู้คนทั่วไปใช้ในพิธีกรรมต่างๆแสดงศิลปศาสตร์
สังคิตศาสตร์ คำฉันท์ถวายน้ำโสมและบทขับกล่อมเทพเจ้าอื่นๆ

4. อาถรรพเวท(อถรรพเวท) ว่าด้วยเรื่องคาถาอาคมเพื่อใช้ในความหมายต่างๆ เช่นรักษาโรค
ทำลายศัตรู

⁴เป็นคำกริยาตอนท้ายของพระเวท เป็นการรวบรวมปรัชญาต่างๆไว้ด้วยกัน พร้อมทั้งอธิบายปัญหาใน
คัมภีร์

⁵มนต์ ทองรัช. 4 ศาสนาสำคัญของโลกปัจจุบัน พราหมณ์-ฮินดู พุทธ คริสต์และอิสลาม. (กรุงเทพฯ:
โอเดียนสโตร์ 2530). หน้า 9-10.

⁶ผาสุข อิทราวุธ. รูปเคารพในศาสนาฮินดู. (กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยศิลปากร), มปป.หน้า 12-14.

⁷มนต์ ทองรัช. เรื่องเดิม. หน้า 31-35.

⁸ลัทธิคัมภีร์มีการปฏิบัติ 4 ขั้นคือ

1. กรียา คือการคุมอาหารอย่างเคร่งครัด ไม่กินเนื้อสัตว์ เครื่องเทศและของมีเมา

2.จรรยา คือการศึกษากับอาจารย์ทั้งพิธีกรรมและการฝึกจิต

3.โยคะ-คัมภีร์ คือการทำสมาธิจิตขั้นสูง

4.อนุตตะระโยคะ-คัมภีร์ คือขั้นสูงสุดเรียกว่าศูนยตา และบรรลุมรรคผล

⁹นักปรัชญาอินเดียได้นำหลักสางขะมาอธิบายเรื่องตรีมูรติว่า คุณลักษณะสามประการคือ

ระชะ ความเคลื่อนไหวหรือพฤติกรรม กลายเป็นพระพรหม คือผู้สร้าง

สัตว์ ความดีความสว่าง กลายเป็นพระนารายณ์ ผู้แทรกซึมอยู่ทั่วไป ผู้ถนอมรักษาโลกที่สร้างขึ้น

ตะมะ ความมืด กลายเป็นพระศิวะ ผู้ทำลายล้างโลกที่สร้างเมื่อถึงคราวทำลาย

¹⁰ คณเมพร. เรื่องเดิม. หน้า 43.

¹¹ ที่รู้จักกันดีคือ นารายณ์ 10 ปาง ได้แก่

1. มัสยวตาร อวตารเป็นปลา	6. ปรศุรามวตาร อวตารเป็นบุตรฤาษีมีขวานเป็นอาวุธ
2. กุรุมวตาร อวตารเป็นเต่า	7. รามวตาร อวตารเป็นพระราม
3. วราหาวตาร อวตารเป็นหมูป่า	8. กฤษณาวตาร อวตารเป็นพระกฤษณะ
4. นรสิงหาวตาร อวตารเป็นครึ่งคนครึ่งสิงห์	9. พุทธาวตาร อวตารเป็นพระพุทธรูป
5. วามनावตาร อวตารเป็นพรหมณ์เดี่ยว	10. กัลกยวตาร อวตารเป็นบุรุษขี่ม้าขาว(ยังมาไม่ถึง)

¹² คณเมพร. เรื่องเดิม. หน้า 48.

¹³ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคนย์ถึงพ.ศ.2000. (กรุงเทพฯ:สมาคมประวัติศาสตร์ 2535). หน้า 6.

¹⁴ ศศ.ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์. “ประติมากรรมในประเทศไทย” ,เมืองโบราณ.ปีที่ 9 ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-พฤศจิกายน), หน้า 13.

¹⁵ ชะเอม แก้วคล้าย. “จารึกเขมรในประเทศไทย” , เอกสารประกอบการเสวนาเรื่อง “Epigraphic and Historical Studies in Thailand in the 1990s: Progress Report (I)”. (กรุงเทพฯ:ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 20 สิงหาคม 2541), หน้า 3.

¹⁶ กรมศิลปากร. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14. (กรุงเทพฯ:หอสมุดแห่งชาติ 2529). หน้า 44-58.

¹⁷ ชะเอม แก้วคล้าย. เรื่องเดิม. หน้า 5

¹⁸ เรื่องเดียวกัน. หน้า 7

¹⁹ จิรุตสา กษาวีระ. พระพิมพ์เนศวร์ คติความเชื่อและรูปแบบพระพิมพ์เนศวร์ที่พบในประเทศไทย. (กรุงเทพฯ:รุ่งศิลป์การพิมพ์ 2540). หน้า 97.

²⁰ เรื่องเดียวกัน. หน้า 97.

²¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. ศิลปในประเทศไทย. (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2538). หน้า 12.

²² เรื่องเดียวกัน. หน้า 12.

²³ จิรุตสา กษาวีระ. เรื่องเดิม. หน้า 94.

²⁴ จากสภาพภูมิศาสตร์และหลักฐานทางโบราณคดีพอจะสรุปได้ว่าเส้นทางการค้าข้ามสมุทรได้แก่

1. บริเวณคอคอคกระ - ชุมพร
2. ตะกั่วป่า - ไซยา(แม่น้ำตะกั่วป่า-แม่น้ำตาปี)
3. ตรัง - บ้านดอน(แม่น้ำตรัง-แม่น้ำตาปี)
4. ตรัง - นครศรีธรรมราช(แม่น้ำตรัง-แม่น้ำปากพนัง)
5. ตรัง - พัทลุง(แม่น้ำตรัง-พัทลุง)
6. กระบี่ - นครศรีธรรมราช(แม่น้ำคลองท่อม-อ.ฉวาง)
7. ไทรบุรี - ปัตตานี(แม่น้ำลูไทรบูตะ-แม่น้ำปัตตานี)

²⁵ พริยะ ไกรฤกษ์. ศิลปทักษิณก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. (กรุงเทพฯ:อมรินทร์การพิมพ์ 2523). หน้า 122-127.

²⁶ จรัสสา กษาศิระ. เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

²⁷ อมรา ศรีสุชาติ. “ไศวภูมิมณฑล: ภูมิสถานของชุมชนรอบเขาตา”, เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 3 “พัฒนาการของรัฐในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี” (กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยศิลปากร, 11-13 ธันวาคม 2538). หน้า 226-234.

²⁸ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ 2516). หน้า 5.

บทที่ 2

เมืองศรีเทพ

ประวัติความเป็นมา

เมืองศรีเทพตามตำนานเดิมกล่าวว่า เดิมชื่อ “เมืองอภัยสาลี” อยู่ในความปกครองของขอม เกษเจริญรุ่งเรืองมาก่อน เช่นเดียวกับเมืองที่คงศรีมหาโพธิ์ใน จ.ปราจีนบุรี มีอายุมากกว่า 1,000 ปี มีเนื้อที่ประมาณ 2,889 ไร่ ซึ่งถูกค้นพบโดยสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในพ.ศ. 2519

โดยปรากฏซากโบราณสถานให้เห็นที่อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ หมู่ที่ 13 บ้านหลักเมือง ตำบลศรีเทพ เป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ซึ่งได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2478 โดยอยู่ในความดูแลของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ สท.บค. พท. กรมศิลปากร

อ.ศรีเทพเดิมเป็นท้องที่ขึ้นอยู่กับอ.วิเชียรบุรี จ.เพชรบูรณ์ ต่อมาแยกจากอ.วิเชียรบุรี ตั้งเป็นกิ่งอ.ศรีเทพเมื่อวันที่ 13 ธันวาคม พ.ศ.2513 และได้รับการยกฐานะเป็นอ.ศรีเทพเมื่อวันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ.2519

ที่ตั้ง

เมืองโบราณศรีเทพตั้งอยู่ทางทิศใต้ของจ.เพชรบูรณ์ ในเขตตำบลศรีเทพ อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์ จัดอยู่ในเขตภาคเหนือตอนล่าง เป็นเมืองกันชน (Buffer State) ระหว่างภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือ ประมาณเส้นรุ้งที่ 15 องศา 27 ลิปดา 30 ฟลิปดาเหนือและเส้นแวงที่ 101 องศา 03 ลิปดา 20 ฟลิปดาตะวันออก หรือพิกัดกริดที่ 48PQT 305 108 ระหว่างบ้านบึงนางานทิศตะวันตกกับบ้านศรีเทพน้อยทางทิศตะวันออก และบ้านสระปรืออยู่ทางเหนือ บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำป่าสัก

ตัวเมืองโบราณตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของตัว อ.ศรีเทพ โดยมีถนนแยกจากทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 21 (สระบุรี-หล่มสัก) ประมาณ 9 กิโลเมตร หากเดินทางตามถนนพหลโยธินผ่านจ.สระบุรี ถึงแยกบ้านพุแคหลักกิโลเมตรที่ 125 แยกขวาลู่ จ.เพชรบูรณ์ที่ทางหลวงหมายเลข 21 ผ่านอ.โคกสำโรง อ.ชัยบาดาล บ้านถ่านทรายถึงตลาดบ้านกลาง ที่สี่แยกอ.ศรีเทพ แล้วเลี้ยวขวาไปตามทางหลวงหมายเลข 2211 ถึงตัวเมืองโบราณศรีเทพเป็นระยะทางประมาณ 240 กิโลเมตร¹

อ.ศรีเทพมีอาณาเขตติดต่อกับส่วนต่างๆดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับ อ.วิเชียรบุรี จ.เพชรบูรณ์

ทิศตะวันออก ติดต่อกับ อ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี

เทือกเขาสมโภชน์ เริ่มจากการสิ้นสุดของเทือกเขาสันลูกทางตอนใต้ โดยเริ่มจากทิศ ตะวันออกของอ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี ลงมาทางตะวันตกเฉียงใต้โดยรวมเขาวงจันทร์แดง และเขา หินตั้งไว้ด้วย ส่วนสูงที่สุดประมาณ 735 เมตรและกว้างประมาณ 3-10 กิโลเมตร

เทือกเขาหินกลิ้ง-เขารุ่ง-เขาชัยไม้แดง-เขาจันทน์ ทอดตัวในแนวตะวันตกเฉียงเหนือ- ตะวันออกเฉียงใต้ อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองศรีเทพ โดยเริ่มจากคันทะวันตกของอ. หนองไผ่ มาสิ้นสุดที่ด้านตะวันตกของอ.วิเชียรบุรี จ.เพชรบูรณ์ มีความยาวทั้งสิ้นประมาณ 40 กิโลเมตร

แบบกลุ่มเขามีอยู่ 4 กลุ่มด้วยกันคือ

-กลุ่มเขาทางทิศตะวันออกของอ.หนองบัว จ.นครสวรรค์ ประกอบด้วย เขาพระ เขาน้ำ โจน และเขาสูง

-กลุ่มเขาทางทิศตะวันออกของอ.ไพศาลี จ.นครสวรรค์ ประกอบด้วย เขาเข้ เขาคอก เขา โลมนาง และเขาสอยดาว

-กลุ่มเขาทางทิศเหนือของอ.โคกสำโรง จ.ลพบุรี เป็นกลุ่มเขาที่เล็กที่สุด ประกอบด้วย ภูเขาอิหลัก เขาคอกและเขาลำแพน

-กลุ่มเขาระหว่างอ.โคกสำโรงและอ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี เป็นกลุ่มเขาที่มีขนาดพื้นที่ใหญ่ ที่สุด ประกอบด้วยเขากลอบใจ เขาวังเปล เขาลับแล และเขากา

2. ภูมิประเทศแบบที่ราบลุ่ม

ที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสัก มีลักษณะยาวจากเหนือจดใต้ คือจากพื้นที่ราบลุ่มอ.หนองไผ่ อ.วิเชียร บุรี กิ่งอ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์ และอ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี มีระดับความสูงประมาณ 50-80 เมตร

พื้นที่ราบด้านตะวันตกของที่ราบลุ่มป่าสัก เป็นขอบทางตะวันออกของพื้นที่ราบลุ่ม เข้าพระยา หรือที่ราบภาคกลาง ซึ่งประกอบด้วยที่ราบลุ่มอ.หนองบัว ที่ราบลุ่มอ.ไพศาลี จ. นครสวรรค์ ที่ราบลุ่มอ.บ้านหมี่ และอ.โคกสำโรง จ.ลพบุรี ที่ราบลุ่มเข้าพระยามีระดับความสูง ประมาณ 25 เมตร

3. ภูมิประเทศแบบที่ราบสูง

ทางด้านตะวันออกของเมืองโบราณศรีเทพถัดจากเทือกเขาสันลูก มีเทือกเขาพังเหยวางตัว ในแนวเหนือใต้ เป็นแนวเขาที่มีลักษณะคล้ายขอบเขาที่สูงชันอย่างรวดเร็วจนถึงระดับหนึ่ง แล้วจึง ราบเอียงเข้าไปเล็กน้อยทางตะวันออก พื้นที่ราบเลขจากเขาพังเหยคือที่ราบสูงโคราช

ระบบทางน้ำ

ลำน้ำที่ผ่านบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นลำน้ำที่ไม่ใหญ่มากนัก ที่สำคัญมี แม่น้ำป่าสัก ลำน้ำชี ลำสนธิ และลำพญากลาง นอกนั้นจะเป็นห้วยขนาดเล็กซึ่งเป็นสาขาของลำน้ำขนาดใหญ่

1. แม่น้ำป่าสัก อยู่ห่างไปทางตะวันตกประมาณ 4 กิโลเมตร มีกำเนิดจากภูเขาใน จ.เลย ไหลผ่านด้านตะวันออกของอ.หนองไผ่ ตะวันตกของอ.วิเชียรบุรี ตะวันออกของอ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์ และไหลผ่านอ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี มีแนวประมาณเหนือ-ใต้ มีความกว้างของลำน้ำไม่มากนัก พื้นที่ราบลุ่มแคบๆสองฝั่งของแม่น้ำได้รับตะกอนจากการทับถมของแม่น้ำ ทำให้เป็นแหล่งเพาะปลูกที่อุดมสมบูรณ์
2. ลำน้ำเหียง อยู่ห่างจากแม่น้ำป่าสักมาทางตะวันออกประมาณ 2 กิโลเมตร เป็นลำน้ำสาขาที่แยกตัวจากแม่น้ำป่าสัก ผ่านอ.วิเชียรบุรีทางทิศเหนือ และไหลไปบรรจบกับแม่น้ำป่าสักอีกครั้งที่บ้านท่า ซึ่งอยู่ทางตอนใต้ของอ.ศรีเทพประมาณ 8 กิโลเมตร
3. ลำสนธิ เป็นลำน้ำสายเล็กๆในแนวเหนือ-ใต้ ไหลผ่านระหว่างเอกเขสนลวก และเทือกสันเขาพังเหยลงใต้ แล้วไปรวมกับแม่น้ำป่าสักทางตอนเหนือของอ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี
4. ลำเจา เป็นลำน้ำสายเล็กๆอยู่เหนือลำสนธิขึ้นไป ดูเหมือนเป็นสายเดียวกับลำสนธิ แต่ลำเจาไหลจากใต้ขึ้นเหนือ
5. สายน้ำทางตะวันออกของพื้นที่ อยู่บนที่ราบสูงโคราช จะเป็นลำน้ำหรือห้วยขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วไป ห้วยเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่มีน้ำตลอดปี น้ำจากห้วยเหล่านี้จะไหลลงแม่น้ำชีในที่สุด
6. สายน้ำทางตะวันตก ส่วนใหญ่เป็นทางน้ำในขอบพื้นที่ราบลุ่มเจ้าพระยา ทางน้ำเหล่านี้มีลักษณะคล้ายกับทางน้ำด้านตะวันออก โดยจะไหลไปรวมกับแม่น้ำเจ้าพระยาในที่สุด²

ปฐพีวิทยา

การเกิดพื้นที่ในเขตอ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์มีดังนี้

1. ที่ราบน้ำท่วมถึง (Low terraces) เกิดจากการทับถมของตะกอนลำน้ำใหม่ ในฤดูน้ำหลากแต่ละปี เมื่อแม่น้ำล้นคลองไหลท่วมบริเวณนี้โดยเฉพาะแม่น้ำป่าสัก ซึ่งไหลผ่านจากทิศเหนือลงสู่ทิศใต้จะพาตะกอนมาทับถมกันทุกๆปี ทำให้เกิดสภาพภูมิประเทศราบเรียบมีความลาดชันน้อยกว่า 1% เกิดเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง บริเวณสองฝั่งแม่น้ำ ซึ่งอยู่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง

ประมาณ 60-150 เมตร ดินมีความอุดมสมบูรณ์ส่วนใหญ่ใช้ในการปลูกข้าว ได้แก่ดินชุดบ้านโพด ท่าม่วง หล่มสัก หุมแสง เฉลียงลับ ท่าพล และชุดดินผสมที่เกิดจากตะกอนลำน้ำใหม่

2. ลานตะพักลำน้ำระดับต่ำ (dissected Erosion) เกิดจากการทับถมของตะกอนลำน้ำที่ทับถมกันนานแล้ว คือมีอายุนานกว่าลานตะพักลำน้ำกลางเก่ากลางใหม่ ลักษณะพื้นที่อยู่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 70-180 เมตร ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ราบหรือเกือบราบเรียบ ความลาดชัน 0-2% ดินมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำกว่า ใช้ในการทำนาบ้างแต่บางแห่งก็ไม่ได้ใช้ทำประโยชน์ ได้แก่ ดินชุดหล่มเก่า วิเชียรบุรี ศรีเทพ นาเฉลียง เพ็ญ อ้น สากล และชุดปากท่อ

3. พื้นที่ผิวถูกกร่อนและเนินเขา (Dissected Erosion surface) เป็นสิ่งที่เหลือค้างจากการกัดกร่อนและพังทลาย ทำให้มีสภาพภูมิประเทศไม่ราบเรียบเป็นลูกคลื่น มีความลาดชันประมาณ 2-16% มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 100-250 เมตร โดยเกิดอยู่ทั่วไปใช้ประโยชน์ด้านการเกษตรเช่น ปลูกพืชไร่ ได้แก่ดินชุดปากช่อง บ้านจ้อง วังไผ่ เชียงคาน ทับทวน มวกเหล็ก ลี ลาดหญ้า ท่าขาง บ่อไทย ลำนารายณ์ สบปราบ สมอทอด บ้านกลางไพศาล โคกปรือ และชุดท่าลี่

ธรณีस्थान

เมืองโบราณและเขตอ.ศรีเทพจัดอยู่ในเขตที่สูงภาคกลาง (Central Highland) ลักษณะโดยทั่วไปเป็นบริเวณที่มีเทือกเขาสลับซับซ้อน พื้นที่สูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 70 เมตร ประกอบด้วยเนินเขาต่อเนื่องคล้ายลูกคลื่นลอนลึกของหินดินดาน สลับกับเขาสูงของหินปูน ประกอบด้วย หินปูนสีเทาอ่อนจนถึงแก่ บางบริเวณเป็นที่ราบของยอดเขาหินทราย และยังมีเขาสูงของหินอัคนีด้วย

ทางด้านตะวันออกของพื้นที่จะพบหินตะกอนมาก โดยจัดอยู่ในกลุ่มหินราชบุรี ประกอบด้วยดินดาน หินทรายสีเนื้อ หินปูน เป็นกลุ่มหินที่มีอายุเก่าที่สุดในบริเวณนี้ เกิดในยุคเปอร์เมียน (Permian) หรือประมาณ 230 ปีมาแล้ว และกลุ่มหินโคราชซึ่งเกือบทั้งหมดประกอบด้วยหินกรวด หินทราย และหินทรายแป้งมีอายุตั้งแต่ยุคไทรแอสซิก (Triassic) ตอนบนจนถึงครีเตเชียส (Cretaceous) หรือตั้งแต่ 230-100 ล้านปีมาแล้ว

ทางด้านตะวันตก พบหินอัคนีเป็นจำนวนมาก หินอัคนีเหล่านี้ได้แก่หินแกรนิต หินไรโอไลต์หินแอนดีไซต์ และหินบะซอลต์ คาดว่าอยู่ในช่วงไทรแอสซิก (Triassic) หรือประมาณ 240 ล้านปีมาแล้ว ส่วนหินบะซอลต์ คาดว่าอยู่ในช่วงพาลีโอซีน (Pleistocene) หรือประมาณ 2 ล้านปีมาแล้ว³

สภาพโดยทั่วไป

สภาพพื้นที่รอบนอกเมืองเป็นป่าโปร่ง (Open forest) และปัจจุบันเป็นพื้นที่ในการเกษตรกรรม ชาวเมืองศรีเทพส่วนใหญ่อพยพมาจาก จ.แถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีอาณาเขตติดต่อกัน มีบ้างที่มาจาก จ.ลพบุรีและนครสวรรค์

ชุมชนที่น่าจะใหญ่และเกี่ยวข้องกับเมืองศรีเทพในปัจจุบันเป็นอย่างมากได้แก่ ชุมชนบ้านบึงนาจานและบ้านหลักเมือง ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ติดกับคูเมืองทางด้านตะวันตก เนื่องจากจำเป็นต้องอาศัยแหล่งน้ำจากคูเมืองศรีเทพเดิมในการอุปโภคและบริโภค ส่วนชุมชนอื่นที่มีขนาดรองลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่นอกเขตเมืองโบราณศรีเทพ เช่น บ้านศรีเทพน้อยและบ้านสระปรือ

ตัวเมืองศรีเทพประกอบด้วยเมืองในและเมืองนอก ซึ่งเมืองทั้งสองมีพื้นที่รวมกันราว 2,889 ไร่ หรือประมาณ 4.7 ตารางกิโลเมตร แยกเป็นพื้นที่เมืองในราว 1,300 ไร่ และเมืองนอก 1,589 ไร่ ในปัจจุบันภายในตัวเมืองโบราณศรีเทพไม่มีประชาชนเข้าไปอาศัยอยู่ เพียงแต่เข้าไปใช้ประโยชน์ในการเกษตรกรรมเท่านั้น

เขตเมืองใน ผังเมืองเป็นรูปเกือบกลม มีขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 1.5 กิโลเมตร ล้อมรอบด้วยคูน้ำคันดิน มีช่องทางเข้าออกทั้งสิ้น 8 ช่องทาง ชาวบ้านเรียกเป็นประตูได้แก่ ประตูแสนงอน ประตูน้ำ ประตูท่าพะเนียด หรือประตูหนองบอน ประตูศรีเทพ ประตูหนองกรดหรือประตูมะกัก

สภาพพื้นที่ของเมืองในมีลักษณะเป็นที่ราบลอนลูกคลื่น มีสระน้ำและหนองน้ำอยู่ทั่วไป ที่สำคัญคือ สระปรำงค์ อยู่ทางทิศเหนือของปรำงค์ศรีเทพ มีโบราณสถานที่สำคัญอยู่สามแห่ง คือ ปรำงค์ศรีเทพ ปรำงค์สองพี่น้องและเขาลังใน ทั้งยังมีโบราณสถานที่ถูกกลืนทำลายหลายแห่งที่บริเวณทางเข้าออกด้านทิศตะวันตก (ประตูแสนงอน) มีศาลเจ้าพ่อศรีเทพปลูกสร้างอยู่ เป็นที่เคารพสักการะของชาวศรีเทพโดยทั่วไป

เขตเมืองนอก ผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมมุมมนอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองใน โดยมีคูน้ำคันดินด้านตะวันตกร่วมกับเมืองใน มีขนาดประมาณ 2 เท่าของเมืองในและล้อมรอบด้วยคูน้ำคันดินเช่นกัน มีช่องทางเข้าออก 7 ช่องทาง ชาวบ้านเรียกเป็นประตู ได้แก่ ประตูแสง ประตูมะพลับ ประตูน้ำ ประตูเกวียน ประตูผี ประตูไม้แดง

ลักษณะเป็นพื้นที่ลาดเชิงเขาจากทิศตะวันออกมาทางตะวันตก พบโบราณสถานประมาณ 57 แห่ง มีแหล่งน้ำกระจายอยู่ทั่วไป ที่สำคัญคือสระขวัญอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเมือง ชาวบ้านใช้พื้นที่บางส่วนของเมืองนอกในการเกษตรกรรมและเลี้ยงสัตว์ ซึ่งมีส่วนทำให้โบราณสถานถูกรบกวนและพังทลายเนื่องจากการไถพรวนในบริเวณใกล้โบราณสถาน

นอกจากนี้ภายในคูเมืองและพื้นที่ภายในคูเมืองดินเงิน ยกเว้นด้านทิศตะวันตกซึ่งเป็นแหล่งน้ำกินน้ำใช้ บางส่วนรกร้างแต่ยังคงสภาพของคูเมืองและกำแพงดินให้เห็นอยู่อย่างชัดเจนในปัจจุบัน

จากสภาพทางภูมิศาสตร์และสภาพทางธรณีวิทยา จะเห็นได้ว่าแบ่งออกเป็นลักษณะต่างๆที่จะมีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ซึ่งบริเวณที่สำคัญอันจะเป็นปัจจัยต่อการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณไม่ว่าจะเป็นในช่วงก่อนประวัติศาสตร์ หรือสมัยประวัติศาสตร์ มักจะมุ่งในประเด็นใกล้แหล่งน้ำเป็นเกณฑ์ อันเป็นผลเนื่องจากการใช้น้ำทั้งอุปโภคและบริโภค บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำปาลักจึงเป็นแหล่งหนึ่งที่ได้มีการเลือกสรรของชุมชนในสมัยนั้น เมื่อพิจารณาจากลักษณะทางกายภาพของความเป็นเมืองในชุมชนเมืองศรีเทพจะพบว่ามีย่านที่ตั้งอยู่ระหว่างเทือกเขาทางทิศตะวันออก และมีแม่น้ำปาลักและลำน้ำเหืองทางทิศตะวันตก ในทางปฐพีวิทยาสภาพดังกล่าวเป็นลานตะพักน้ำลูกคลื่น ที่ภายในเมือง มีสภาพเป็นเนินดินขนาดเล็กและใหญ่ซ้อนกันอยู่ พื้นที่ลาดเอียงไปทางทิศตะวันตกในช่วงฤดูน้ำหลากบริเวณทิศตะวันตกน้ำจะท่วมเป็นบริเวณกว้าง ซึ่งจะเป็นผลต่อการนำมาของตะกอนทับถมทำให้ดินอุดมสมบูรณ์

นอกจากปัจจัยทางสภาพภูมิศาสตร์ที่ส่งผลต่อการเลือกใช้ทรัพยากรอันทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานขึ้นแล้ว สภาพภูมิศาสตร์ยังมีส่วนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม โดยมีผลมาจากเส้นทางคมนาคม การติดต่อกับชุมชนภายนอก ไม่ว่าจะอยู่ในประเด็นของการค้าขายแลกเปลี่ยนหรือการศึกษาสงเคราะห์ก็จะมีผลต่อการรับเอารูปแบบทางวัฒนธรรมเข้ามาเช่นกัน ได้มีการศึกษาถึงเส้นทางคมนาคม ที่มีการติดต่อกับชุมชนภายนอกโดยมองจากหลักฐานทางโบราณคดี ในส่วนของสิ่งที่เกี่ยวข้องกับปรัชญาทางศาสนา และสรุปออกมาได้ 3 ทางคือ

1. ทางตะวันตกของเมือง ไปทางช่องเขาทางตอนใต้เขาถมอรัตน์ ออกที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีชุมชนที่สำคัญ ต่าง ๆ เช่น แถบ อ.ไพศาลี อ.โคกสำโรง และ อ.บ้านหมี่ ซึ่งเป็นชุมชนทวารวดี และลพบุรี
2. ทางตะวันออก เข้าเขตที่ราบสูงโคราช ไปยังลำสนธิ และผ่านทิวเขาพังเหยถึงลำน้ำชี มีชุมชนสมัยทวารวดีแถบ จ.ชัยภูมิ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด เป็นต้น
3. ทางใต้ไปตามแม่น้ำปาลัก มายังเขตอ.ชัยบาดาล อ.โคกสำโรง บ้านหมี่ และลพบุรี เป็นที่ตั้งชุมชนโบราณเช่นกัน

จากสภาพภูมิศาสตร์จะเห็นได้ว่าเมืองศรีเทพอยู่ในตำแหน่งที่เป็นศูนย์กลางทางคมนาคมที่สามารถจะติดต่อกับชุมชนภายนอกได้อย่างดี และเมื่อมีเส้นทางคมนาคมทางการติดต่อกับชุมชนภายนอกได้แล้ว ผลที่ตามมาก็คือ เกิดการผสมผสานทางวัฒนธรรมดั้งเดิมจะคลี่คลายมา

เป็นชุมชนเมือง และพัฒนาการระบบการปกครองจากเผ่ามาเป็นชนชั้น จนถึงระบบกษัตริย์ในระยะต่อมา ซึ่งควรจะมีผลมาจากสภาพภูมิศาสตร์ เป็นปัจจัยสำคัญในการเปลี่ยนแปลง⁴

การศึกษาด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ที่เมืองศรีเทพ

การศึกษาเรื่องราวของเมืองโบราณศรีเทพนั้น ยังคงเป็นปัญหาที่ไม่อาจหาข้อสรุปได้แน่ชัดสำหรับนักวิชาการ ไม่ว่าจะเป็นการเริ่มสร้างเมือง ผู้สร้าง การสิ้นสุดของเมือง หรือการสิ้นสุดวัฒนธรรม นักวิชาการบางท่านมีความเห็นว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองที่มีอารยธรรมรุ่งเรืองตั้งแต่สมัยฟูนัน (ช่วงพุทธศตวรรษที่10-11) โดยชาวเมืองนับถือศาสนาพราหมณ์ บูชาพระวิฆณุ ต่อมาเมื่อพระเจ้าภวรวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละทำสงครามชนะอาณาจักรฟูนัน ศรีเทพก็ตกอยู่ในอำนาจของพระองค์ ลัทธิบูชาพระศิวะก็เข้ามาแทนที่ เมื่ออาณาจักรทวารวดีเป็นอิสระมีอำนาจขึ้นในดินแดนสุวรรณภูมิ (ราวพุทธศตวรรษที่11-16) เมืองศรีเทพก็รับอิทธิพลอารยธรรมใหม่นี้ด้วย โดยเฉพาะเรื่องศาสนา และเมื่ออาณาจักรเขมรมีอำนาจทางการเมืองอย่างกว้างขวางในดินแดนแถบนี้ อำนาจทางการเมืองของศรีเทพก็เสื่อมลงในราวพุทธศตวรรษที่ 16⁵

แต่ทฤษฎีดังกล่าวนี้นักวิชาการบางท่านไม่ยอมรับ โดยอ้างว่าบริเวณนี้ไม่เคยปรากฏหลักฐานการครอบครองของอาณาจักรฟูนันมาก่อน อีกทั้งการกำหนดอายุโบราณสถานที่พบในเมืองศรีเทพครั้งหลังสุด ก็กำหนดให้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 เท่านั้น⁶ ซึ่งการศึกษาต่างๆที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

พ.ศ. 2447 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ จึงถือโอกาสสืบหาเมืองโบราณ พบว่าเมืองศรีเทพนี้ตั้งอยู่ในป่าแดงใกล้ภูเข เมืองวิเชียรบุรี นามเดิมคือวิเชียรบุรีหรือท่าโรงและทรงให้รายละเอียดว่า เมืองนี้ปรากฏหลักฐานอยู่ในสมัยอยุธยา รัชกาลพระมหาธรรมราชาว่า ในปี พ.ศ.2100 โปรดให้เจ้าเมืองศรีเทพ(พระศรีธมมอรรถน์) และเจ้าเมืองชัยบาดาล(พระชัยบุรี) คุมพลไปข่มขี่เขมรที่ดงพญากลาง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ โปรดให้เปลี่ยนชื่อเมืองศรีเทพเป็นเมืองวิเชียรบุรี ทรงให้ซื้อสันนิษฐานไว้ 2 ประการคือ

1. ชื่อเมืองโบราณนี้มีชื่อว่าจะไรก็ตาม แต่คงมีต้นเค้าของชื่อเมืองศรีเทพที่เรียกกันอยู่ในปัจจุบันและคงเป็นเมืองสำคัญเมืองหนึ่งในสมัยโบราณ

2. เมืองศรีเทพคงเป็นเมืองใหญ่มาก่อนแต่เกิดแห้งแล้งอดัดด้วยสาเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยในครั้งนั้นก็ได้พบหลักฐานโบราณวัตถุจำนวนมาก ทั้งจารึกภาษาสันสกฤต(อายุประมาณพุทธศตวรรษที่10-11) เทวรูปในศาสนาพราหมณ์ ได้แก่ เทวรูปพระนารายณ์ พระกฤษณะ พระอาทิตย์ ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่11-13⁷ ต่อมาเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรได้พบศิลาจารึกอีก 2 หลัก โดยหลักแรกกล่าวถึง พระเจ้าภวรวรมัน ปฐมกษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละ ได้ทรงสร้างเทวรูป

พระอิศวร ระหว่างพ.ศ.1100-1150 อีกหลักเป็นภาษาขอมสัน มีอายุราวพุทธศตวรรษที่15-16 กล่าวถึงชื่อนุคคธและชื่อทาส^๑

พ.ศ.2478 นายตรี อมาตยกุล เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรได้เดินทางไปสำรวจ บันทึกไว้ว่าเมืองโบราณแห่งนี้เป็นเมืองขนาดใหญ่มาก มีปรางค์ขนาดใหญ่ภายในเมือง และให้ข้อสันนิษฐานว่าปรางค์ถึ้นนั้นเป็นปรางค์แบบลพบุรีรุ่นแรก แบบเดียวกับเทวสถานปรางค์แขกที่ จ.ลพบุรี แต่มีความงดงามกว่า ซึ่งกรมศิลปากรได้ประกาศขึ้นทะเบียนเมืองโบราณศรีเทพเป็นโบราณสถาน ในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ 52 ตอนที่ 75 ลงวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ.2478

พ.ศ.2478-2480 ในปีเดียวกับที่กรมศิลปากรประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานแห่งนี้ ดร.ควอริทซ์ เวลลส์(Dr.Quaritch Wales)ได้เดินทางไปมาศึกษาและเสนอความคิดเห็นไว้ในบทความเรื่อง "The Exploration of Sri Deva an Ancient City in Indochina" หนังสือ Indian Art and Letter V01.X No.11 ว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองของชาวอินเดียที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรพุนัน โดยอ้างถึงหลักฐานศิลาจารึก หมายเลขที่ K 978 (จารึกบ้านวังไผ่) ที่กล่าวถึงการประดิษฐานเทวรูปพระอิศวรของพระเจ้ากวรรณ และจากการศึกษาลักษณะสถาปัตยกรรม เวลส์ เสนอว่าปรางค์ศรีเทพและปรางค์สองพี่น้อง เป็นสถาปัตยกรรมแบบอินเดีย และอาจจะจัดเป็นอาคารทางศาสนาพราหมณ์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในอินโดจีนอย่างช้าที่สุดก็ควรมีอายุในพุทธศตวรรษที่11จากหลักฐานอื่นอันได้แก่ ประติมากรรม และโบราณวัตถุอื่นๆ เวลส์ให้ข้อสันนิษฐานว่า ปรางค์ใหญ่หรือปรางค์ศรีเทพนั้นเป็นสถาปัตยกรรมรุ่นเก่ามีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 นอกจากนี้ เวลส์ยังเสนอต่อไปว่า เมื่ออาณาจักรพุนันเสื่อมลงเมืองศรีเทพก็ร้างมาราว 500 ปี จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งตรงกับสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมื่อเขมรมีอำนาจเข้ายึดดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำป่าสักก็ได้ทำการบูรณะเมืองศรีเทพขึ้นมาใหม่ จนราวพุทธศตวรรษที่ 18 อาณาจักรเขมรเสื่อมอำนาจลงศรีเทพก็ถูกปล่อยให้ร้างไป โดยสันนิษฐานว่าสาเหตุหนึ่งที่เมืองร้างอาจเนื่องมาจากโรคระบาดก็ได้

พ.ศ. 2479 ได้พบโบราณวัตถุเพิ่มคือ พบศิลาสลักสมัยลพบุรี 2-3 ชิ้น ทับหลังประติมากรรมใหญ่ 2 อัน สลักรูปลายกัณฐ์หรือลายหน้าสิงห์และเทวดา กับเสารูปเหลี่ยม 2 ต้น ต้นหนึ่งสลักรูปฤษีทั้ง 4 ด้าน อีกต้นหนึ่งเป็นเสาสี่เหลี่ยมไม่มีรอยสลัก^๑

พ.ศ.2505 หน่วยศิลปากรที่ 3 สุโขทัยทำการสำรวจขุดค้นขุดแต่งทำผังและประกาศขึ้นทะเบียนโบราณสถานบางแห่ง พร้อมทั้งทำการสำรวจถ้ำเขามอรัตนด้วย

พ.ศ. 2509 หน่วยศิลปากรที่ 3 สุโขทัย ได้ทำการสำรวจสภาพตัวเมืองและนำศิลปวัตถุ กระจกหินและเสาประดับกรอบประตูบางชิ้นไปจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง จ.สุโขทัย

พ.ศ. 2510 ศ.หม่อมเจ้าสุภัทดิศ ดิศกุล ทรงนำคณะนักศึกษาจากคณะโบราณคดีไปทำการขุดค้นที่ตำบลพุดเตย อ.วิเชียรบุรี และเดินทางไปสำรวจที่เมืองศรีเทพ ทรงพบศิรเทวรูปพระ

นารายณ์สวมหมวกทรงกระบोक (ซึ่งเป็นเศียรขององค์ที่สมเด็จพระนารายณ์ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนำมาเมื่อ พ.ศ. 2447) ลักษณะเป็นเทวรูปสวมหมวกทรงกระบोकแบบอินเดียทางใต้ หรือตะวันออก แต่สูงห้าชั้น และทรงพบพระพุทธรูปศิลาแบบทวารวดีมีจารึกกาลา เบ ชมมา เป็นภาษาบาลี หมายเลขที่ 978 ซึ่งกำหนดอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 นอกจากนี้โบราณวัตถุประเภทประติมากรรมในสกุลช่างเขมรสมัยบาชนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-ราว พ.ศ.1760) เช่น รูปทวารบาลศิลา ทำให้สันนิษฐานว่าพระเจ้าอวรมันอาจเป็นผู้รวบรวม และขยายอาณาเขตของเจนละมาจนครอบครองเมืองศรีเทพได้ ขณะเดียวกันอาณาจักรทวารวดีที่ครองอำนาจอยู่ทางทิศตะวันตก ก็พยายามเข้าครอบครองเมืองศรีเทพด้วย ดังนั้นอาณาจักรทั้งสองคงจะผลัดกันมีอำนาจเหนือเมืองศรีเทพ เนื่องจากพบหลักฐานทั้งในศิลปะแบบเขมรและทวารวดี

จากนั้นเมืองโบราณศรีเทพก็ถูกปล่อยทิ้งร้าง มีชาวบ้านไปลักลอบขุดทำลายนำโบราณวัตถุออกไปจำหน่ายเป็นจำนวนมาก

พ.ศ.2517 หน่วยศิลปากรที่ 3 ได้เสนอโครงการทำการบูรณะขุดค้นเมืองโบราณแห่งนี้ แต่ไม่สามารถดำเนินการได้

พ.ศ.2518 ศ.ชอง บวสเชลลิเยร์ (Pro.Jean Boissliers) ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับงานประติมากรรมของสกุลช่างศรีเทพว่า ได้รับอิทธิพลของแบบศิลปะทวารวดี ศรีวิชัย และเขมรผสมผสานกัน ซึ่งเป็นแนวทางให้เกิดสกุลช่างแบบลพบุรี ส่วนด้านโบราณสถานนั้นท่านเห็นว่าเป็นสิ่งก่อสร้างของเขมรโบราณอย่างแน่นอน และมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 เท่านั้น ทั้งนี้เพราะมีการขุดมูมอย่างมาก โดยเฉพาะที่มูมนอกทั้ง 4 ด้าน

พ.ศ.2521 หน่วยศิลปากรที่ 3 สุโขทัยได้ทำการขุดแต่ง โดยการขุดหลุมทดสอบบริเวณเขาค้างใน 1 หลุม และขุดค้นบริเวณสระปรำงค์ 1 หลุม

พ.ศ.2522 รศ.อนุวิทย์ เจริญสุกุล เสนอข้อคิดเห็นไว้ในบทความเรื่อง “การกำหนดอายุปรำงค์ที่เมืองศรีเทพ” ตีพิมพ์ในวารสารเมืองโบราณปีที่ 5 ฉบับที่ 4 ว่า ปรำงค์ศรีเทพและปรำงค์สองพี่น้องควรมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 เท่านั้น เทคนิคการก่อสร้างเป็นแบบสกุลช่างเขมร

นอกจากนี้ยังได้สรุปความเห็นจากสถาปัตยกรรมว่าชุมชนดั้งเดิมอยู่ในอารยธรรมแบบทวารวดี ที่ค่อนข้างมาทางภาคกลาง ขณะเดียวกันก็มีความเชื่อแบบฮินดู หลังจากนั้นแล้วอารยธรรมเขมรก็เข้ามาสู่ศรีเทพ ไม่มีหลักฐานทางสถาปัตยกรรมที่แน่ชัดว่าเมื่อใด แต่ไม่น้อยกว่าต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ครั้นถึงช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16-17 ก็มีชุมชนแบบอารยธรรมเขมรอย่างหนาแน่นไม่เพียงแต่ในหรือรอบเมืองเก่าศรีเทพเท่านั้น แต่มีอาณาเขตกว้างขวางในเส้นทางที่ติดต่อกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กับที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น ที่ อ.ชัยบาดาล เมืองเก่าศรีเทพยังเจริญต่อมาถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 18 เมื่ออารยธรรมเขมรสลายลงหลังช่วงบาชน ราว

ปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ศูนย์กลางทางการเมืองในย่านนี้ก็เกิดขึ้นที่เมืองเพชรบูรณ์ได้อิทธิพลสุโขทัย¹⁰

พ.ศ.2526 โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ได้ทำการขุดหลุมทดสอบทางโบราณคดีบริเวณระหว่างสระปรายค์-เขาลังใน จากหลักฐานที่พบสรุปได้ว่า เมืองศรีเทพเริ่มต้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 ในระยะแรกเริ่มมีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรทวารวดีมากกว่าเจนละ และการขุดค้นหลักฐานการสร้างเขาลังในมาจนกระทั่งหลักฐานของสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งเป็นระยะสุดท้ายที่ปรากฏหลักฐานพบว่า ศรีเทพมีร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องกันมาโดยไม่มีร่องรอยการทิ้งร้างแต่อย่างใด และที่สำคัญคือหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นว่าเขาลังในเป็นศาสนาสถานแรกเริ่ม ส่วนปรายค์ศรีเทพนั้นเป็นสิ่งก่อสร้างในรุ่นหลังประมาณพุทธศตวรรษที่ 17-18

พ.ศ.2527-2529 กรมศิลปากรได้เล็งเห็นความสำคัญของเมืองโบราณแห่งนี้ จึงได้จัดตั้งเป็นอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ และได้รับความร่วมมือจากสถาบันและหน่วยงานต่างๆที่เกี่ยวข้อง โดยอนุญาตให้อาจารย์และผู้เชี่ยวชาญสาขาต่างๆเข้ามาทำการศึกษาล้าง และวางแผนแม่บทเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาเมืองศรีเทพร่วมกับกรมศิลปากร

พ.ศ.2531 หลังจากการทำงานของคณะกรรมการผู้ดำเนินการศึกษา เพื่อจัดทำแผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพในปีงบประมาณ 2530-2531 โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จึงได้วางแผนงานสำรวจขุดค้นและขุดแต่งในหลายๆจุดของเมืองโบราณ โดยแบ่งเป็น 4 ขั้นตอนคือ

1. สำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีในเขตเมืองใน
2. สำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีในเขตเมืองนอก
3. สำรวจเขตนอกเมืองทางทิศเหนือ
4. ขุดแต่งโบราณสถานในเขตเมืองใน

นอกจากนี้ยังมีการขุดค้นเนินดินหมายเลข 0971 โดยพบโครงกระดูกช้าง 1 โครงและโครงกระดูกมนุษย์ 5 โครง ซึ่งพบร่วมกับเครื่องมือเหล็กปลายแหลม กำไลสำริด ลูกปัดและเศษภาชนะดินเผาคั่ว

พ.ศ.2532 รศ..ดร. ธิดา สาระยา ได้สรุปเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ จากหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับชุมชนเมืองศรีเทพเพิ่มเติม โดยให้ข้อสังเกตสรุปได้ว่า พัฒนาการของเมืองศรีเทพตั้งแต่สมัยต้นประวัติศาสตร์ เกี่ยวพันกับชุมชนที่ตั้งหลักแหล่งในแถบลุ่มแม่น้ำป่าสักและลุ่มน้ำลพบุรี โดยมีการขยายตัวจากฝั่งตะวันออกมายังทางตะวันตก มีความสัมพันธ์กับอารยธรรมเจนละที่แพร่มาจากทางตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากนี้ยังรับศิลปวัฒนธรรมทวารวดีจากนครปฐม และหัวเมืองอื่นๆทางตะวันตก เช่นเมืองบันและเมืองอุตะเถา¹¹

พ.ศ.2533 ทำการขุดค้นแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง ต.สระกรวด อ.ศรีเทพ โดยทำการขุดตรวจ 2 ครั้ง พบโครงกระดูกมนุษย์ 1 โครง ภาชนะดินเผาทำน้ำดินชั้นสีแดง และยังพบตราประทับดินเผาหลายชิ้น รวมทั้งเศษภาชนะดินเผา เปลือกหอย และเศษหินเป็นจำนวนมาก

พ.ศ.2534 เป็นการขุดตรวจครั้งที่ 2 การขุดค้นครั้งนี้เพื่อตอบปัญหาเกี่ยวกับชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ที่ศรีเทพให้ชัดเจนขึ้น ผลจากการขุดค้นพบโครงกระดูกมนุษย์ 6 โครง มีกลุ่มภาชนะดินเผายู่งที่ปลายเท้า เหนือศรีษะ กลางลำตัวและข้างลำตัว บางโครงมีเครื่องมือเหล็กและขวานหินขัดวางอยู่ข้างๆ และพบสิ่งของต่างๆคล้ายการขุดค้นในปี พ.ศ.2533 เช่นเปลือกหอย กระดุกสัตว์ เศษเหล็ก สำริด และเครื่องมือหิน

จากการศึกษาที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของเมืองโบราณศรีเทพ ซึ่งมีหลักฐานของการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และพัฒนาต่อมาเป็นชุมชนเมืองในต้นสมัยทวารวดีที่มีรูปแบบความเชื่อทางศาสนาและรูปแบบศิลปะที่มีลักษณะพิเศษ จนกระทั่งถูกทิ้งร้างไปราวปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ก่อให้เกิดความสนใจในการศึกษาสาเหตุการเสื่อมสลายของชุมชน ซึ่งในปัจจุบันนี้ก็ยังไม่พบหลักฐานที่จะสามารถตอบปัญหานี้ได้ ยังต้องรอให้มีการศึกษาค้นคว้าเพื่อหาคำตอบต่อไป

เชิงอรรถที่ 2

¹ พงศ์ชันว บรรมและคณะ. “เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องสรีเทพและความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณใกล้เคียง”. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2534, หน้า 37.

² ผศ. วสันต์ พงศาพิชญ์. “การศึกษาด้านธรณีวิทยา”, เอกสารการสำรวจวิจัย เล่ม 4. โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. 2529, หน้า 2-5.

³ โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. แผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (นครสวรรค์: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 2534). หน้า 22.

⁴ จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. “เทวรูปจากเมืองศรีเทพ” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2524, หน้า 6.

⁵ อนุวิทย์ เจริญสุขกุล. “การกำหนดอายุปราสาทศรีเทพ”, วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ 5 ฉบับที่ 4, หน้า 10.

⁶ สมเด็จพระราชินีนาถราชานาถ. นิทานโบราณคดี. (กรุงเทพฯ: นูรินทร์การพิมพ์). หน้า 171-172.

⁷ ได้แก่จารึกบ้านวังไผ่และจารึกบ้านหนองไม้สอ จารึกบ้านวังไผ่ ศ. ยอร์ช เซเดส์ แปลไว้เช่นนั้น แต่นายชเชม แก้วคล้ายได้อ่านและแปลใหม่เมื่อ พ.ศ. 2529 และให้ความเห็นว่าเป็นเพียงการประกาศเกียรติคุณของกษัตริย์องค์หนึ่งเท่านั้น ไม่เกี่ยวกับพระศิเวสธ ดุรายละเอียดยใน จารึกที่เมืองศรีเทพ. อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. 2534, หน้า 92-99.

⁸ ศรี อมาตยกุล. นิทานโบราณคดีและประวัติศาสตร์. (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา 2504). หน้า 27.

⁹ วิชัย ตันกิตติกร. ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพ. (กรุงเทพฯ: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ 2534). หน้า 30.

¹⁰ รศ. ดร. ชิดา สาระยา. (ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ. (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ 2532). หน้า 32-38.

¹¹ วิชัย ตันกิตติกร. เรื่องเดิม. หน้า 13-16.

บทที่ 3

หลักฐานเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพ

จากการศึกษาเกี่ยวกับเมืองโบราณศรีเทพที่กล่าวมาแล้วนั้น พอจะกล่าวได้ว่าเมืองโบราณศรีเทพ เป็นเมืองที่มีการยอมรับนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างเด่นชัด มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 ซึ่งพบหลักฐานทางโบราณคดีต่างๆเป็นจำนวนมาก โดยสามารถแยกออกได้เป็นจารึกและประติมากรรมรูปเคารพ¹

จารึก

ในงานโบราณคดีนั้นจารึกเป็นหลักฐานสำคัญขั้นแรก ซึ่งจะให้รายละเอียดเรื่องราวในอดีต อีกทั้งยังช่วยกำหนดอายุสมัยได้ค่อนข้างชัดเจน โดยพิจารณาจากรูปแบบตัวอักษรและภาษาที่ใช้ โดยแบ่งเป็นประเภทต่างๆคือ

- 1.จารึกที่มีลักษณะเป็นประกาศสาธารณะ จัดทำขึ้นเพื่อประกาศข้อความที่ต้องการเผยแพร่
- 2.จารึกประกาศบุญที่สร้างปูชนียสถานหรือให้ทานแก่องค์การศาสนา จะมีจำนวนมากที่สุด จุดประสงค์เพื่อประกาศการทำบุญของบุคคล และบันทึกสถิติของศาสนสถานเหนือวัตถุ เหนือผู้คนที่ได้ยกถวาย หรือประกาศสถานะของของศาสนาหรือศาสนสถาน
- 3.จารึกทางศาสนา มีอยู่จำนวนมากเช่นกัน ส่วนใหญ่จะมีข้อความไม่มาก มักยกเอาข้อความในศาสนาหรือพุทธภาษิตมาจารึกไว้ ส่วนใหญ่เป็นจารึกในพุทธศาสนา ที่เรียกว่า “เข ชม มา” พบมากทางภาคกลางของประเทศไทย
- 4.จารึกประเภทสัญญาหรือคำสัตย์ปฏิญาณ พบน้อยมากในประเทศไทย
- 5.จารึกเรื่องบุคคล จารึกประเภทนี้ส่วนใหญ่จะแทรกอยู่กับจารึกประเภทอื่นๆ มักจะกล่าวถึงบรรพบุรุษหรือกษัตริย์กนิหารของตน
- 6.จารึกที่เป็นส่วนหนึ่งของวัตถุอื่นๆ มักปรากฏตามฐานรูปเคารพหรือพระพุทธรูป อาจจะบอกผู้สร้างหรือวัน เดือน ปี ที่สร้าง คติธรรมหรือข้อความเกี่ยวกับการถวายสิ่งของนั้นๆ

จารึกที่เมืองศรีเทพ

จารึกที่เมืองศรีเทพถูกกล่าวถึงเป็นครั้งแรก ในคราวที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จสำรวจเมืองศรีเทพ พ.ศ.2477 โดยทรงกล่าวถึง “หลักเมือง” ซึ่งทำจากศิลาเป็นรูปตะปูหัวเห็ด ฝังปลายตะปูลงเอาหัวเห็ดไว้ข้างบน จารึกอักษรเป็นภาษาสันสกฤตไว้ที่หัวเห็ด

เมื่อ พ.ศ.2480 ดร. ควอริทซ์ เวลส์ ได้พบศิลาจารึกชำรุดชิ้นหนึ่งบริเวณปราสาทสองพี่น้อง โดยให้ความเห็นว่าน่าจะเป็นจารึกในลัทธิไวษณพนิกายจากทางตอนเหนือของอินเดีย ต่อมาเมื่อมี

การลักลอบขุดหาของในเมืองศรีเทพ มีการพบจารึกอีกหลายชิ้นแต่ก็กระจัดกระจายไป บางส่วนอยู่ในความครอบครองของราชการ บางส่วนอยู่กับวัดและเอกชน

ตั้งแต่ปี พ.ศ.2521 กรมศิลปากรได้ดำเนินงานทางโบราณคดีอย่างจริงจัง ได้พบศิลาจารึกอีกหลายชิ้น ซึ่งอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสุโขทัย และอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

จากจารึกดังกล่าวพบว่าจารึกส่วนใหญ่เป็นอักษรปัลลวะ ซึ่งใช้กันแพร่หลายสมัยพระเจ้าอริสทังทรวรมัน แห่งราชวงศ์ปัลลวะทางใต้ของอินเดีย ซึ่งกำหนดอายุได้ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11-12 จัดเป็นกลุ่มที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย นอกจากนี้ยังพบอักษรขอมโบราณพุทธศตวรรษที่ 15-18 อีกจำนวนหนึ่งด้วย

รูปแบบอักษรที่จารึกที่เมืองศรีเทพ

1. อักษรปัลลวะ เป็นอักษรที่เก่าที่สุดราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 โดยน่าจะมาจากกลุ่มพ่อค้าและนักบวชที่เดินทางมา แล้วเผยแพร่วัฒนธรรมของตนให้กับชุมชนอื่นๆ จารึกอักษรปัลลวะที่พบมีทั้งจารึกด้วยภาษาบาลี สันสกฤตและมอญ โดยจารึกภาษาบาลีทั้งหมดเกี่ยวกับพุทธศาสนา ส่วนจารึกภาษาสันสกฤตมีความสัมพันธ์กับศาสนาฮินดูในพุทธศตวรรษที่ 12

2. อักษรหลังปัลลวะ พบอยู่บนพระพิมพ์ดินเผา ซึ่งนักวิชาการจัดว่าเป็นอักษรหลังปัลลวะอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13-14

3. อักษรจีน พบบนพระพิมพ์ดินเผาอยู่ในความครอบครองของนายภาวาส นุนนาค โดยด้านหน้ามีจารึกอักษรปัลลวะ ด้านหลังมีอักษรจีนสามตัวซึ่งยังไม่สามารถแปลความออกมาได้ ถ้าอักษรทั้งสองจารึกพร้อมกันก็น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14

4. อักษรขอมโบราณ พัฒนามาจากอักษรปัลลวะและหลังปัลลวะ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-14 และมีพัฒนาการต่อเนื่องมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งเป็นช่วงที่อาณาจักรเขมรรุ่งเรืองมากและเข้าสู่สมัยเมืองพระนคร จนพัฒนาเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวราวพุทธศตวรรษที่ 18 แสดงถึงอิทธิพลเขมรที่แพร่หลายในเมืองศรีเทพราวพุทธศตวรรษที่ 16-18²

จารึกที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์

จารึกที่พบที่เมืองศรีเทพนั้นเมื่อแยกประเภทแล้ว มีจารึกที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ดังนี้

จารึกเมืองศรีเทพ

อักษร	ปัลลวะ
ภาษา	สันสกฤต
ศักราช	พุทธศตวรรษที่ 12
จารึกอักษร	จำนวน 1 ด้าน มี 6 บรรทัด
วัตถุจารึก	ศิลา ประเภหินทรายเนื้อละเอียดสีเทา
ลักษณะวัตถุ	เสากลมรูปสี่เหลี่ยมค้ำบัวตูม
ขนาดวัตถุ	กว้าง 36 เซนติเมตร สูง 128 เซนติเมตร หน้า 56 เซนติเมตร
บัญชี/ทะเบียนวัตถุ	พข. 1 ใน Inscriptions du Cambodge กำหนดเป็นเลขที่ K499
พบเมื่อ	ไม่ปรากฏหลักฐาน
สถานที่พบ	อ.วิเชียรบุรี จ.เพชรบูรณ์
ผู้พบ	ไม่ปรากฏหลักฐาน
ปัจจุบันอยู่ที่	หอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร
พิมพ์เผยแพร่	นิตยสารศิลปากร ปีที่ 27 เล่ม 2 พฤษภาคม 2526
ประวัติ	ศิลาจารึกนี้เป็นส่วนบนของเสากลมรูปสี่เหลี่ยมค้ำบัวตูม มีอักษรจารึกโดยรอบ แต่เนื่องจากด้านหนึ่งของเสานั้นเนื้อหินแตกหักไป ข้อความในจารึกแต่ละบรรทัดจึงมีอยู่เฉพาะตอนกลาง ไม่มีส่วนต้นและส่วนปลายบรรทัด ทำให้ข้อความในจารึกขาดเป็นช่วงๆจึงอ่านจับใจความได้ไม่สมบูรณ์ เมื่อพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารกรมศิลปากรใช้ชื่อเรียกว่า ศิลาจารึกศรีเทพ พข. /1 อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พุทธศตวรรษที่ 12
ผู้อ่านและแปล	นายชะเอม แก้วคล้าย ปี พ.ศ.2529

คำจารึก

1. --- วิตต์ ธรรมมาศโงกตา เย ---
2. --- กนิ น ฤษะตสย กฤต ---
3. --- เวตตย จิลล์ สโจ ทยม ---
4. --- ศศิษฏก --- สย ข สจ / เว ---
5. --- หิตนอุปสิงหน กุรววตา ภูณเย ---
6. --- ปาลเว สุเร สตัยทยานวิเตา ---

คำแปล

1. -- ทรัพย์และธรรมเหล่าใดอันท่านกล่าวแล้ว --
2. -- ชิดาของฤาษีนั้นไม่กระทำ --
3. -- เขาเป็นผู้รู้ความรุ่งเรืองทั้งสิ้น --
4. -- อันใดของผู้มี -- อันคนปกครองไว้แล้ว --
5. -- อันผู้เป็นใหญ่กว่าพระเจ้าแผ่นดินผู้มีประชาชน กระทำอยู่ บุญ(ความดี)
6. -- ผู้เป็นใหญ่ในปัลลวะทั้งสอง เป็นผู้ประกอบด้วยคำสัตย์และความกรุณา

จากการวิเคราะห์รูปแบบอักษร สามารถกำหนดได้ว่าจารึกศรีเทพนี้มีอายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12

จารึกบ้านวังไผ่

อักษร	ปัลลวะ
ภาษา	สันสกฤต
ศักราช	พุทธศตวรรษที่ 12
จารึกอักษร	จำนวน 1 ค้ำ มี 12 บรรทัด
วัตถุจารึก	ศิลาประเภทหินภูเขาไฟบะซอลท์
ลักษณะวัตถุ	เสาเหลี่ยม
ขนาดวัตถุ	กว้าง 28 เซนติเมตร สูง 132 เซนติเมตร หน้า 17 เซนติเมตร
บัญชี / ทะเบียนวัตถุ	พข. 2 เลขที่เดิม 46 ใน Inscriptions de Cambodge กำหนดเป็นเลขที่ K978
พบเมื่อ	ไม่ปรากฏหลักฐาน
สถานที่พบ	ในป่าใกล้บ้านวังไผ่ อ.วิเชียรบุรี จ.เพชรบูรณ์
ผู้พบ	ไม่ปรากฏหลักฐาน
ปัจจุบันอยู่ที่	หอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ จ.กรุงเทพ
พิมพ์เผยแพร่	นิตยสารศิลปากร ปีที่ 27 เล่ม 3 กรกฎาคม 2526 และใน Inscriptions de Cambodge V.VII
ประวัติ	<p>ศิลาจารึกนี้เป็นเสาเหลี่ยมมีรอยแตก เนื้อหินบางส่วนหายไป เคยมีการซ่อมจารึกนี้ครั้งหนึ่ง แต่ส่วนที่มีตัวอักษรหายไปทำให้การอ่านจารึกไม่สมบูรณ์ เมื่อพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารศิลปากรใช้ชื่อว่า ศิลาจารึกศรีเทพ พข. /2 ต่อมาเมื่อทราบว่าพบศิลาจารึกนี้ที่ป่าห่างจากบ้านวังไผ่ ไปทางเหนือประมาณ 10 กิโลเมตร และได้ย้ายมาเก็บไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อ พ.ศ.2504 ในการรวบรวมจารึกอักษรปัลลวะเพื่อจัดพิมพ์เป็นหนังสือจารึกในประเทศไทยเกรงว่าชื่อจะไปซ้อนกับศิลาจารึกศรีเทพ พข. 1 จึงเปลี่ยนชื่อเป็นศิลาจารึกบ้านวังไผ่</p>
ผู้อ่านและแปล	นายชะเอม แก้วคล้าย พ.ศ.2529

คำจารึก

- 1.-----ศกปติสว (ตสเร)-----
- 2.-----ศุภราชภูโม -----
- 3.----- (ทิ) กษุรยทวขาน ปร -----
- 4.----- ลรภยสตุริ -----
- 5.----- นนทิ -----
- 6.----- วิหิโต ทิกษุ วิชยาด -----
- 7.----- กานา ไวรวิญคไชย -----
- 8.----- ศิลาสสถาปเขตโลปี รา(ชา) -
- 9.----- ศรีจกรวตคินปตา ศรี -----
- 10.----- ปฤถวินทรวรมนตนโย ขะ -
- 11.----- ศรีภววรมณทรสมส ตสข -
- 12.----- จ ราชโยทภเว กาเล -----

คำแปล

ในปีรัชสมัยแห่งศักราช --- อันเป็นวันขึ้น 8 ค่ำ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดผู้เป็นพระราช
 นัคดาของพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปฤถวินทรวรมัน ผู้เป็นใหญ่เสมอกับ
 พระเจ้าศรีภววรมัน พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นเป็นผู้ที่คุณธรรมแผ่ไปในทุกทิศ ผู้มีปัญญาอันฝึ
 กอบรมมาดีแล้ว ผู้มีอำนาจอันเป็นที่เกรงกลัวของศัตรูเมืองใกล้เคียงทั้งหลาย ได้สร้างศิลาจารึกไว้ใน
 โอกาสที่ขึ้นครองราชของพระองค์

ศิลาจารึกนี้ศ.บอร์ช เซเดส์ เคยแปลไว้ว่าเกี่ยวกับพระศิวะ แต่คุณชะเอมได้อ่านใหม่และให้
 ความเห็นว่าไม่เกี่ยวกับพระศิวะ แต่เป็นการประกาศเกียรติคุณของกษัตริย์องค์หนึ่งเท่านั้น

จารึกบ้านหนองไม้ศอ

อักษร	ขอมสมัยเมืองพระนคร
ภาษา	ขอม
ศักราช	ประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-16
จารึกอักษร	3 บรรทัด บรรทัดที่ 3 ถูกอุด
วัตถุจารึก	ศิลา
ลักษณะจารึก	-
ขนาดวัตถุ	-
บัญชี / ทะเบียนวัตถุ	ใน Inscriptions de Cambodge กำหนดให้เป็น K797
พบเมื่อ	ไม่ปรากฏหลักฐาน
สถานที่พบ	บ้านหนองไม้ศอห่างจากบ้านวังไผ่ประมาณ 2-3 กิโลเมตร
ผู้พบ	ไม่ปรากฏหลักฐาน
ปัจจุบันอยู่ที่	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
พิมพ์เผยแพร่	ใน Inscriptions de Cambodge (VII) พ.ศ. 2507
ประวัติ	ไม่ปรากฏหลักฐาน
ผู้อ่านและแปล	ศ. ยอร์ช เซเดส์ ปี พ.ศ. 2507

คำจารึก

- 1.----- เสตญ อีสาน -----
- 2.----- ไต วรลักษมี ไตเคารี ไต -----
3. (ถูกอุด)

คำแปล

จารึกนี้กล่าวถึงนามของ เสตญ และบริวารหญิง (ไต) 3 คน

จารึกปรารภสองพี่น้อง 1

อักษร	ขอม
ภาษา	สันสกฤต
ศักราช	ประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-17
จารึกอักษร	จำนวน 1 ด้าน มี 3 บรรทัด
วัตถุจารึก	ศิลา
ลักษณะวัตถุ	แผ่นศิลา
ขนาดวัตถุ	-
บัญชี / ทะเบียนวัตถุ	-
พบเมื่อ	พ.ศ. 2527
สถานที่พบ	ปรารภสองพี่น้อง เมืองโบราณศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์
ผู้พบ	อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
ปัจจุบันอยู่ที่	-
พิมพ์เผยแพร่	เอกสารการศึกษาสำรวจและวิจัย เล่ม 1 โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
ประวัติ	พบจากการขุดแต่งปรารภสองพี่น้อง ปี พ.ศ. 2527
ผู้อ่านและแปล	-

คำจารึก

คำแปล

เป็นบทโคลงอ่านได้เพียงพยางค์เดียวจึงไม่แปลความหมายได้

จารึกปรารภสองพี่น้อง 2

อักษร	ขอม
ภาษา	สันสกฤต
ศักราช	ประมาณพุทธศตวรรษที่ 15-16
จารึกอักษร	1 ด้าน 3 บรรทัด
วัตถุจารึก	ศิลา
ลักษณะวัตถุ	แผ่นศิลา
ขนาดวัตถุ	กว้าง 10 เซนติเมตร สูง 26 เซนติเมตรหนา 7.5 เซนติเมตร
บัญชี / ทะเบียนวัตถุ	-
พบเมื่อ	พ.ศ. 2527
สถานที่พบ	ปรารภสองพี่น้อง
ผู้พบ	อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
ปัจจุบันอยู่ที่	อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ
พิมพ์เผยแพร่	จารึกที่เมืองศรีเทพ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ พ.ศ.2534
ประวัติ	พบจากการขุดแต่งปรารภสองพี่น้องปี พ.ศ.2527
ผู้อ่านและแปล	-

คำจารึก

- 1.-----”
2. นติม
3. วากรา”

คำแปล

ไม่สามารถอ่านได้เนื่องจากจารึกมีสภาพชำรุด

ประติมากรรม

ประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ส่วนใหญ่จะเป็นเทวรูป ซึ่งสามารถศึกษาจากลักษณะทางประติมานวิทยาได้ว่าเป็น พระนารายณ์ พระอาทิตย์ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบรูปสัตว์ลึงค์ด้วย โดยประติมากรรมที่เป็นเทวรูปนั้นพบเป็นจำนวนมาก ซึ่งปัจจุบันกระจายอยู่ตามพิพิธภัณฑสถานต่างๆ ทั้งในและต่างประเทศ พิพิธภัณฑสถานต่างประเทศได้แก่ พิพิธภัณฑน์ออร์ดัน ไชมอน เมืองปาซาดีนา รัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา และพิพิธภัณฑน์ของสมาคมเอเชีย กรุงนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกา เป็นต้น

จากการศึกษาของ จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ ในสารนิพนธ์เรื่องเทวรูปจากเมืองศรีเทพ พ.ศ. 2524 ได้กำหนดอายุกลุ่มเทวรูปที่พบจากเมืองศรีเทพ ซึ่งจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร 6 องค์ ว่ามีอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 โดยแบ่งกลุ่มได้ดังนี้

1. พระนารายณ์หรือวิษณุ

1.1 พระนารายณ์สวมหมวกทรงกระบอก (ภาพที่ 1) อยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เป็นเทวรูปประทับยืนเอียงกายแบบตริภังค์ พระบาทซ้ายแยกออกจากพระบาทขวา เอียงไปด้านหน้าเล็กน้อย มี 4 กรแต่กรทั้ง 4 หักหายไป สวมหมวกทรงกระบอกหุ้มผ้าสั้นสลักอย่างคร่าวๆ ไม่มีริ้ว สิ่งที่ทำให้คาดว่าจะเป็นพระวิษณุคือ หมวกที่สวมเป็นทรงกระบอก(กิริฎมงกุฎ) ซึ่งพบมากในประติมากรรมพระวิษณุ³ การกำหนดอายุเทวรูปนี้ นักวิชาการหลายท่านมีความเห็นต่างกันไปคือ

- ศ.ยอร์ช เซเดส์ เห็นว่าเป็นลักษณะแบบอินเดียสมัยคุปตะ(พุทธศตวรรษที่ 9-11) โดยลักษณะหมวกที่สวมใกล้เคียงกับหมวกเทวรูปพระวิษณุที่พบในเขมรและภาคใต้ของประเทศไทย
- ศ.ปีแอร์ ดูปองต์ กล่าวว่าหมวกทรงกระบอกแบบนี้รับอิทธิพลจากศิลปะปัลลวะทางใต้ของอินเดีย
- ศ. หม่อมเจ้าสุภัทระดิศ ดิศกุล ทรงจัดให้อยู่ในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่าอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-14
- ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ จัดให้อยู่ในกลุ่มศิลปกรรมเขมรระหว่าง พ.ศ.1200-1250
- จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ ให้ความเห็นว่ามันจะได้รับอิทธิพลอินเดียสมัยคุปตะมากกว่า โดยสังเกตจากลักษณะของหมวกซึ่งมีลักษณะกลม และไม่ค่อยสูงนักคล้ายกับหมวกในศิลปะคุปตะ แม้จะไม่มีการประดับตกแต่งเหมือนศิลปะคุปตะ แต่ลักษณะนี้คงเป็นลักษณะเฉพาะของเทวรูปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่นิยมทำกัน⁴

ส่วนลักษณะผ้านุ่งนั้น จิตรปรีดี เสนอว่าการนุ่งผ้าแบบสมพด(โจงกระเบนสั้น) สามารถเทียบได้กับศิลปะเขมรแบบพนมดง หมู่ที่ 1 โดยมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 และแสดงลักษณะกายวิภาคใกล้เคียงกับธรรมชาติ

เพ็ญพรรณ คำรังสิริ กองพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กล่าวไว้ในเอกสารการวิจัยเล่ม 1 โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ว่าลักษณะการนุ่งผ้าของเทวรูปแตกต่างจากศิลปะเขมรแบบก่อนเมืองพระนครซึ่งเป็นแบบสมพดสั้น แต่ศรีเทพจะนุ่งผ้าโรตีสั้น(ผ้าเตี่ยวหยักรั้ง) มีเชือกหรือเข็มขัดซึ่งมองไม่เห็น ด้านหน้าขมวดเป็นปมเล็กๆ ที่เอวด้านหลังมีชายผ้าโจงสั้นๆเป็นรูปหางปลาตั้งพับห้อยลงมา⁵

1.2 เทวรูปพระนารายณ์ (ภาพที่ 2) จัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เลขทะเบียน กข 25 เป็นเทวรูปประทับยืนตริภังค์มี 4 กร แต่กรทั้ง 4 หักหายไป สวมหมวกทรงกระบอกคล้ายกับองค์แรก แต่แตกต่างที่รูปทรงหมวกของเทวรูปองค์นี้พัฒนาเป็นทรงกระบอกอย่างแท้จริง ตามแบบที่พบในกลุ่มเทวรูปเขมรและกลุ่มเทวรูปทางภาคใต้ของประเทศไทย น่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 11-12⁶

1.3 แผ่นทองคูนเป็นรูปพระนารายณ์ (ภาพที่ 3) สูง 30 เซนติเมตร ปัจจุบันอยู่ในความครอบครองของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเชียงใหม่ เมืองปายาตีนา รัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา ลักษณะเป็นเทวรูปพระนารายณ์ประทับยืนตริภังค์ สวมหมวกทรงกระบอกมีลายลูกประคำประดับและข้างบนมีลายดอกบัว มีประภาณเขตรูปไข่อยู่ด้านหลัง สวมกุณฑล(ตุ้มหู) กรองศอ(สร้อยคอ) และพารุฑ(ก่าไลด้นแขน) พระเศียรยาวประพระอังสา(บ่า) ที่ทราบว่าเป็นพระนารายณ์อย่างแน่นอนเนื่องจากมี 4 กร หัตถ์บนขวาถือจักร หัตถ์ล่างขวาถือดอกบัว หัตถ์บนซ้ายถือสังข์ หัตถ์ซ้ายล่างวางอยู่เหนืออกขวา นุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น มีสายรัดองค์ทำด้วยเพชรพลอยคาดมีชายห้อยลงมาระหว่างพระขงฆ์ มีเข็มขัดผ้าคาดเฉียงผูกเป็นปมมีชายห้อยอยู่ทางด้านซ้ายของพระองค์ องค์เทวรูปประทับยืนเหนือฐานรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีดอกบัวอยู่ทางเบื้องซ้ายและมีบิรารูปร่างเล็กกว่า หน้าตาแบบพื้นเมืองขึ้นถือดอกบัวอยู่ทางเบื้องขวา มีลวดลายเมฆอยู่ทางเบื้องหลัง⁷

สำหรับการกำหนดอายุภาพสลักนี้ ศ.หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ได้ทรงกำหนดว่าน่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 เนื่องจากมีอิทธิพลศิลปะอินเดียเข้ามาแล้ว

1.4 เทวรูปพระกฤษณะ(ภาพที่ 4) จัดแสดงอยู่ในห้องเทวรูปรุ่นเก่า พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร เลขทะเบียน กข 8 เป็นเทวรูปยืนตริภังค์มี 2 กร แต่กรทั้ง 2 ข้างหักหาย

ไป จากลักษณะไหล่ซ้ายที่ยกขึ้นสูงเกือบชิดศีรษะ แสดงว่าการซ้ายน่าจะยกขึ้นสูงด้วย ซึ่งลักษณะเช่นนี้สามารถนำไปเทียบกับประติมากรรมพระกฤษณะโควรรณะที่วัดเกาะ ประเทศเขมร แบบพนมดา (ซึ่งเทวรูปนี้มีจารึกเรียกประติมากรรมนี้ว่า “กฤษณะโควรรณสวามิน” มีอายุอยู่ราวพ.ศ.1057-1082)⁸

ส่วนพระเกศาขมวดวงกันหอยเป็นชั้นๆ ไม่มีริ้วพระเกศาคัน ด้านหลังปล่อยยาวประป่า คล้ายกับทรงผมของพวกยักษ์หรือทวารบาล ตุ่มหูกลมคล้ายรูปดอกไม้ที่เทวรูปสวมอยู่ไม่สามารถนำไปเปรียบเทียบกับที่อื่นได้

จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ แสดงความเห็นถึงความแตกต่างว่าเทวรูปที่ศรีเทพนี้ไม่มีแผ่นหลัง ในขณะที่ประติมากรรมเขมรมีแผ่นหลังหรือวงโค้งรูปเกือกม้า น่าจะเป็นเพราะสาเหตุทางสกุลช่างที่แตกต่างกัน⁹

ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้กำหนดอายุเทวรูปนี้ว่าน่าจะเป็นศิลปกรรมเขมรช่วง พ.ศ.1100-1150 และมีความใกล้เคียงกับศิลปะของอาณาจักรฟูนัน พ.ศ.1083-1093 โดยเป็นการสร้างเทวรูปในนิคาบปาญจตร¹⁰

- 1.5 เทวรูปพระกฤษณะ(ภาพที่ 5) แสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร ห้องเทวรูปรุ่นเก่า เลขทะเบียน กข 17 ประทับยืนตริภังค์ สวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม นุ่งผ้าสั้นมี 2 กรแต่ได้หักหายไป จากลักษณะไหล่ซ้ายที่ทำท่ายกขึ้นเหมือนองค์ที่4 สามารถนำไปเทียบกับเทวรูปพระกฤษณะจากวัดเกาะ ศิลปพนมดา(ภาพที่6)

ศ.หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล แสดงความเห็นว่าจะน่าจะเป็นพระวิษณุ โดยดูจากลักษณะการขึ้น และหมวกที่สวม แต่ ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ กล่าวว่าน่าจะเป็นพระกฤษณะ จากลักษณะการวางท่าที่ยืนเอียงกาย มี 2 กร และกรข้างหนึ่งยกขึ้น ส่วนหมวกที่สวมนั้นเป็นการแสดงถึงอวตารของพระวิษณุ โดยน่าจะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13

2. พระอาทิตย์

- 2.1 เทวรูปพระอาทิตย์(ภาพที่ 7) ห้องเทวรูปรุ่นเก่า พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร เลขทะเบียน กข 9 เป็นเทวรูปประทับยืนตรง กรทั้งสองหักหายไป แต่จากลักษณะข้อศอกที่งออยู่คาดว่าเทวรูปอาจทำท่ายกแขนขึ้นมาระดับอก เทวรูปสวมหมวกทรงกระบอกแปดเหลี่ยม มีลายประดับรูปไข้อยู่ตรงกลางของหมวก รัศมีเป็นวงแหวนคั่นอยู่รอบๆคล้ายดอกไม้ ด้านหลังมีประภาณพาลเป็นรูปวงกลม สวมกรองศอมีลายสี่เหลี่ยมอยู่ตรงกลาง มีลายวงขดแผ่ออกจากรูปเหลี่ยมนั้น โดยมีลายเส้นตรงสามเส้น คั่นลายเกลียวเชือก ฉลองพระองค์บางแบบพระวรกายและขาเกือบถึงพระขานู จาก

ลักษณะดังกล่าวสามารถทราบว่าเป็นพระอาทิตย์ โดยนำไปเทียบกับเทวรูปพระอาทิตย์ ที่พนมบาเฐนในศิลปะแบบไพรกเมง(ภาพที่ 8) ซึ่งมีอายุราว พ.ศ.1185-1250¹¹

ลักษณะลวดลายบนหมวกด้านหน้า เป็นลายก้านขดและผักกูด ด้านหลังได้แผ่นประภาณตลามีผมหงอกเป็นวงคล้ายรูปพระกฤษณะจากเมืองศรีเทพ ส่วนคัมพูมีลักษณะคล้ายกับคัมพูสมัยทวารวดี ส่วนลวดลายที่กรองศอใกล้เคียงกับลายเขมขัตติยพระอุมาจากเกาะเกรียง ศิลปะแบบสมโบร์ไพรกุก ราว พ.ศ.1150-1200 และกรองศอเขมขัตติยของประติมากรรมรูปพระอวโลกิเตศวรที่ราชเคียร ประเทศเวียดนามใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ 13 (ภาพลายเส้นที่ 1,2และ3)

จากที่กล่าวมาพอจะกำหนดได้ว่าเทวรูปองค์นี้มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 ซึ่ง ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้กำหนดให้เทวรูปองค์นี้อยู่ในศิลปะเขมร ราว พ.ศ.1250-1300 และแสดงความเห็นว่าเป็นรูปแบบเฉพาะของพระอาทิตย์ในลัทธิขอร์ ซึ่งแพร่หลายอยู่ในช่วงนั้น¹²

- 2.2 เทวรูปพระอาทิตย์(ภาพที่ 9) เลขทะเบียน กข 21 ห้องเทวรูปรุ่นเก่า พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร เป็นเทวรูปประทับยืนตรง สวมหมวกทรงกระบอกด้านหน้าบานออกมาเล็กน้อย มีลวดลายประดับทั้งสามด้าน สวมคัมพู มีประภาณตลอยู่ด้านหลัง สภาพชำรุดมาก เมื่อนำไปเทียบกับเทวรูปพระอาทิตย์องค์ที่ผ่านมา พบว่ามีลักษณะฝีมือที่ด้อยกว่าอาจเป็นฝีมือช่างท้องถิ่น แต่มีลักษณะการประดับคัมพูที่เหมือนกันอย่างเฉียบเท่านั้น

การกำหนดอายุเทวรูปองค์นี้จากลักษณะรูปภาพ เครื่องประดับ และลวดลาย เครื่องประดับ ที่ใกล้เคียงกับเทวรูปองค์ที่แล้ว จึงน่าจะมียุอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13

- 2.3 เทวรูปพระอาทิตย์(ภาพที่10) พิพิธภัณฑ์นอร์ตันไซมอน เมืองปาซาดีนา รัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา เป็นเทวรูปยืนครึ่งองค์ สวมหมวกแปดเหลี่ยมมีลวดลายคล้ายใบไม้ประดับอยู่สามด้าน สวมคัมพูกลมมีลายดอกไม้หกลีบสลักอยู่ภายใน มีประภาณตลอยู่ด้านหลัง ซึ่งส่วนใหญ่หักหายไปแล้ว บนประภาณตลมีลวดลายประดับอาจเป็นผมที่สยายอยู่ด้านหลังเศียร นุ่งผ้าโจงกระเบนสั้นแบบเทวรูปพระนารายณ์ที่เมืองศรีเทพ¹³ ส่วนที่พระเนตรอาจมีการประดับด้วยอัญมณี อาจเป็นทับทิมซึ่งเกี่ยวข้องกับพระอาทิตย์¹⁴

แม้ลักษณะโดยทั่วไปของเทวรูปองค์นี้จะคล้ายกับเทวรูปพระอาทิตย์ที่เมืองศรีเทพก็ตาม แต่ก็มีลักษณะที่แตกต่างออกไปอย่างเห็นได้ชัดคืออาการยืนแบบครึ่งองค์ ในขณะที่เทวรูปในประเทศไทยนั้นยืนตรง การนุ่งผ้าโจงกระเบนสั้นคล้ายกับเทวรูป

พระนารายณ์ที่เมืองศรีเทพ แต่รูปพระอาทิตย์จากศรีเทพในประเทศไทยนั้นกลับ
 นลองพระองค์บางแบบพระวรกายยาวลงมาเกือบถึงพระขานู ส่วนพระกรที่หักหายไป
 ไปนั้นอาจมี 4 กรหรือ 2 กรก็ได้ เนื่องจากรอยแตกเกิดที่บาพอดิทำให้ไม่สามารถ
 บอกได้แน่ชัด ถ้ามี 4 กรอาจเป็นพระนารายณ์และไม่ได้ถือดอกบัวแบบพระอาทิตย์ก็ได้¹⁵

นายเซอร์มัน ลี ภัณฑารักษ์พิพิธภัณฑสถานเมืองคลีฟแลนด์ สหรัฐอเมริกา ได้
 กำหนดอายุเทวรูปองค์นี้น่าจะอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 หรืออยู่ในพุทธ
 ศตวรรษที่ 12-13¹⁶

- 2.4 เทวรูปพระอาทิตย์(ภาพที่11) เป็นเทวรูปที่เพิ่งพบเมื่อปีพ.ศ.2531¹⁷ อยู่ในระหว่าง
 เตรียมนำออกจัดแสดง เป็นเทวรูปยืนตรง กรทั้ง 2 ข้างหักหายไป แต่ลักษณะข้อศอก
 ที่งอขึ้นน่าจะงอทำท่าขกแขนขึ้นมาระดับอก อาจเป็นการถือเชือกทั้ง 2 มือ เนื่องจากมี
 สายเชือกถักอยู่บริเวณหน้าท้องของเทวรูป เทวรูปสวมหมวกทรงกระบอกกลม มี
 สายใบไม้ประดับอยู่ทั้งสามด้าน ตรงกลางมีขนาดใหญ่สุด ด้านหลังเป็น
 ประภาณพเตลแต่หักหายไปเกือบหมดแล้ว คิ้วของเทวรูปต่อกันเป็นปีกกา ลืมพระ
 เนตรทั้งสองข้าง มีหนวดเคราอย่างชัดเจน สวมตุ้มหูกลมมีลวดประดับ กรองคอมีสาย
 ใบไม้และก้านขดต่อกันอย่างชัดเจน นลองพระองค์บางแบบพระวรกายยาวถึงพระ
 ขานู ซึ่งลักษณะดังกล่าวคล้ายกับเทวรูปพระอาทิตย์ที่พบที่เมืองศรีเทพก่อนหน้านี้
 นานแล้ว แต่มีลวดลายที่ชัดเจนกว่า หมวกที่เป็นทรงกลมต่างจากองค์อื่นที่เป็นแปด
 เหลี่ยม

การกำหนดอายุเทวรูปองค์นี้น่าจะร่วมสมัยกับองค์อื่นๆ ก็ราวพุทธศตวรรษที่
 12-13 หรืออาจอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 12 เนื่องจากลักษณะใบหน้าที่คล้ายชาวต่างชาติ
 มีหนวดเคราจำนวนมาก ซึ่งอาจเป็นแบบเริ่มต้นของประติมากรรมพระอาทิตย์ในยุค
 ต่อมาก็ได้

เชิงอรรถบทที่3

- ¹ ส่วนศาสนสถานนั้นส่วนใหญ่มีอายุหลังช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 จึงไม่ขอก้าวในที่นี้
- ² อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. จารึกที่เมืองศรีเทพ . (กรุงเทพฯ:พิวเจอร์เพรสการพิมพ์ 2534) . หน้า 42-80.
- ³ จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. “เทวรูปจากเมืองศรีเทพ” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต.คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.2524,หน้า 9.
- ⁴ พงศ์พันธ์ บรรทมและคณะ. “ศรีเทพ:ความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณใกล้เคียง” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต.คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.2534,หน้า120.
- ⁵ โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. “การศึกษาศิลปประติมากรรมศรีเทพ”.เอกสารการศึกษาสำรวจวิจัย เล่ม 1.2529,หน้า 3.
- ⁶ จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ.เรื่องเดิม.หน้า 20.
- ⁷ มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล. “โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบจากเมืองศรีเทพ” ,วารสารเมืองโบราณ.(ตุลาคม-พฤศจิกายน 2528),หน้า 44-45.
- ⁸ _____. ประติมากรรมขอม.(กรุงเทพฯ:กรุงสยามการพิมพ์ 2515) .หน้า 10
- ⁹ จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ.เรื่องเดิม.หน้า 20.
- ¹⁰ หิริยะ ไกรฤกษ์.ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย.(กรุงเทพฯ:อัมรินทร์การพิมพ์ 2528).หน้า24-25.
- ¹¹ เรื่องเดิม.หน้า 45.
- ¹² จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ.เรื่องเดิม.หน้า 22.
- ¹³ มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล.โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบออกนอกประเทศไทย.จัดพิมพ์เนื่องในวันดำรงราชานุภาพ,21 มิถุนายน 2531.หน้า 7.
- ¹⁴ _____. “โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบจากเมืองศรีเทพ”.หน้า 44.
- ¹⁵ _____. โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบออกนอกประเทศไทย.หน้า 7.
- ¹⁵ เรื่องเดิม.หน้า 5-7.
- ¹⁶ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.เมืองศรีเทพ.(กรุงเทพฯ:รุ่งศิลป์การพิมพ์ 2538) .หน้า 128.
- ¹⁷ พงศ์พันธ์ บรรทมและคณะ.เรื่องเดิม.หน้า 125.

บทที่ 4

การนับถือศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพ

ถึงแม้ว่าศรีเทพจะเป็นเมืองที่อยู่ห่างจากฝั่งทะเลยากแก่การติดต่อก็ตาม แต่จากสภาพภูมิศาสตร์ที่ตั้งของเมือง ซึ่งเป็นเสมือนรัฐกันชนของภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง ทำให้ศรีเทพเจริญขึ้นและเป็นแหล่งวัฒนธรรมของเขมรและทวารวดี โดยปรากฏหลักฐานการนับถือศาสนาพุทธและพราหมณ์ปะปนกัน ซึ่งหลักฐานในศาสนาพราหมณ์ที่พบที่เมืองศรีเทพนั้น แสดงให้เห็นว่าชุมชนที่เมืองศรีเทพในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 มีการยอมรับนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย และลัทธิบูชาพระอาทิตย์ ส่วนลัทธิไศวนิกายนั้นจากการศึกษาเพิ่มเติมในระยะหลัง ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดส่วนใหญ่มีอายุหลังพุทธศตวรรษที่ 16 จึงไม่ขอก้าวในที่นี้¹

การรับลัทธิบูชาพระวิษณุ(รวมทั้งอวตารปางกฤษณะ)

ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ ได้ให้ความเห็นว่าลัทธิการบูชาพระวิษณุที่เมืองศรีเทพ แบ่งออกได้เป็น 2 นิกาย คือ

- นิกายภาควัต ถือว่าเป็นนิกายที่เก่าแก่ที่สุดที่แพร่เข้ามายังดินแดนประเทศไทย ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 9-12 นิกายนี้นับบูชาพระกฤษณะโอโรสของพระवासเทพ
- นิกายปาณจราตร นับถือพระนารายณ์รวมเข้ากับพระวิษณุ ซึ่งเดิมพระวิษณุเป็นเทพเจ้าในกลุ่มเทพอาทิตย์ ในลัทธิพระเวท²

ซึ่งลัทธิการบูชาพระวิษณุที่ศรีเทพนี้คงไม่ได้รับจากอินเดียโดยตรง เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของศรีเทพที่ตั้งอยู่ในหุบเขาเพชรบูรณ์ ซึ่งไกลทะเลมากมีเพียงแม่น้ำป่าสักที่เป็นลำน้ำขนาดใหญ่ไหลผ่าน ซึ่งแตกต่างจากแหล่งอื่นที่พบเทวรูปแบบเดียวกัน ที่มักจะเป็นชุมชนโบราณตามชายฝั่งทะเลหรือบริเวณปากแม่น้ำ³ แต่คงรับผ่านจากเส้นทางที่เป็นไปได้ 2 ทางคือ รับผ่านจากทางภาคใต้ของประเทศไทย แถบตะกั่วป่า สุราษฎร์ธานี นครศรีธรรมราชและสงขลา อีกทางอาจรับอิทธิพลจากเขมร ผ่านเข้ามาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าสู่ศรีเทพก็เป็นได้

ลัทธิบูชาพระวิษณุที่รับจากภาคใต้

แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าลัทธิดังกล่าวเกิดขึ้นที่ภาคใต้เมื่อใด แต่จากหลักฐานด้านประติมากรรม ทำให้ทราบว่าน่าจะมีการนับถือพระวิษณุมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 8-10 หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ซึ่งพ้องกับจดหมายเหตุจีนที่กล่าวถึงความเจริญของศูนย์กลางการค้าแถบคาบสมุทร และชาวอินเดียที่อพยพมาเป็นจำนวนมากในกลางพุทธศตวรรษที่ 8 จากความเจริญดังกล่าวและความเชื่อที่ว่าพระวิษณุจะลงมาจุติเป็นครั้งคราว เพื่อช่วยปราบยุคเข็ญช่วยมนุษยพันธ์จากความ

ชั่วร้าย ทุกข์ยาก ทำให้มีการพัฒนาประติมากรรมขึ้นจนมีรูปแบบเฉพาะของตนเอง โดยควบคู่ไปกับวิวัฒนาการของศิลปอินเดียจากสมัยคุปตะไปสู่สมัยคุปตะ(ระหว่าง พ.ศ.863-1271) ช่วงนี้เองที่อิทธิพลการบูชาพระวิฆณุจากภาคใต้คงแผ่เข้าสู่ดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ลพบุรี เข้าสู่ลำนํ้าสักไปยังเมืองศรีเทพ หรือผ่านทางตะวันออกแถบราชบุรี ปราจีนบุรี ผ่านกบินทร์บุรี ชำมชองเขา อ. ปักธงชัย เข้าสู่ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ผ่านสุโขทัย จนมีการพัฒนารูปแบบพระวิฆณุที่เมืองศรีเทพเป็นลักษณะเฉพาะของตนเอง

ลัทธิบูชาพระวิฆณุที่มาจากเขมร

เดิมทีเดียวเขมรก็คงรับอิทธิพลจากอินเดียเช่นเดียวกับทางภาคใต้ โดยพบโบราณวัตถุที่มีอิทธิพลศิลปอินเดียในศิลปพูนัน ประติมากรรมที่เขพนมดาเมืองนครบุรี และจารึกที่ยืนยันว่านิกายปาณจราตรแผ่เข้าสู่เขมรได้แก่ จารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ที่ปราสาทบาเซต ได้กล่าวถึงนักบวชในนิกายภควัต และพิธีกรรมในนิกายปาณจราตร⁴

สำหรับการบูชาพระกฤษณะก็ปรากฏอยู่ในระยะเวลาเดียวกัน ได้พบเทวรูปพระกฤษณะหลายองค์ซึ่งนิยมทำตอนกฤษณะโควรรณะ ในศิลปเขมรก่อนสร้างเมืองพระนครพบประติมากรรมมีจารึกยืนยันว่าเป็น “พระกฤษณะโควรรณะสวามิน”⁵

ลัทธิบูชาพระวิฆณุและพระกฤษณะ จากเขมรคงจะแพร่เข้ามาในเมืองศรีเทพตั้งแต่พุทธศตวรรษที่11 โดยผ่านมาทางภาคตะวันออกของประเทศไทย แถบเมืองศรีมโหสถ จ.ปราจีนบุรี ซึ่งเคยเป็นเมืองใหญ่มีการติดต่อกับต่างประเทศทางทะเลสมัยพูนันและทวารวดี แล้วข้ามเทือกเขาเพชรบูรณ์ทางภาคตะวันตกเข้าสู่เมืองศรีเทพ ซึ่งประติมากรรมรูปพระวิฆณุสวมหมวกทรงกระบอกที่พบที่เมืองศรีเทพ มีลักษณะใกล้เคียงกับประติมากรรมเขมรศิลปพนมดา (หมู่ที่1) ที่เมืองนครบุรีอีกด้วย ดังนั้นลัทธิบูชาพระวิฆณุในเมืองศรีเทพรับมาจากเขมรจริง ความเชื่อต่างๆก็คงไม่ต่างจากอาณาจักรเขมรเท่าใดนัก

ลัทธิบูชาพระอาทิตย์

ลัทธิบูชาพระอาทิตย์นี้เดิมเป็นลัทธิของพวกอิหร่าน เข้ามาสู่อินเดียโดยพวกนักบวชคือพวก มาจ ซึ่งคัมภีร์ปุราณะเรียกว่า มัค และว่าเดิมอยู่ในสกทวิป ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของประเทศอิหร่าน โดยได้รับการยกย่องเป็นเทพสูงสุดในลัทธิซอร์หรือเสาระซึ่งรุ่งเรืองมากในสมัยพุทธศตวรรษที่13-14⁶ การบูชาพระอาทิตย์ในประเทศไทยและบริเวณใกล้เคียงยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่ามีการรับเข้ามาอย่างไร แต่จากเทวรูปที่พนมบาเ (ซึ่งมีอายุราว พ.ศ.1250) ทำให้ทราบว่าการบูชาพระอาทิตย์ในเขมรแล้ว ซึ่งจะเป็นลัทธิหรือนิกายหนึ่งนั้นยังไม่อาจกล่าวได้ เทวรูปที่พบสวมเสื้อคลุมยาว สวมรองเท้าบู๊ท มีสายรัดองค์ที่เรียกว่าอวยังคะ ซึ่งลักษณะดังกล่าวใกล้เคียงกับการแต่งกายของพวกซิกข์ ซึ่งอยู่ทางเหนือของอินเดีย

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลได้อธิบายว่ารูปพระอาทิตย์ก่อนสร้างเมืองพระนครไม่ได้ออกนอกกรอบอิทธิพลอินเดียคือรับอิทธิพลมาจากภาคเหนือของอินเดีย⁷

นอกจากประติมากรรมแล้วยังพบจารึกสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครที่กล่าวถึงสิ่งของที่ถวายแด่ พระกกุฎราทิตย์ (พระอาทิตย์ผู้เป็นใหญ่) ในจารึกยุคต่อมาที่เรียกพระอาทิตย์ว่า “ภาณุภฏฐารก” และบางครั้งก็ใช้คำว่า “ศกพราหมณ์” ซึ่งปรากฏบ่อยๆในจารึกเขมรสมัยเมืองพระนคร(บางครั้งคำว่า ศกพราหมณ์ ก็หมายถึงพระวิษณุด้วย)⁸

ในประเทศไทยนั้นได้พบประติมากรรมพระสุริยะทำจากศิลาทรายแดงสูง 52 ซม.ที่ อ.ไชยา จ. สุราษฎร์ธานี (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร) ประทับยืนตรงส่วนพระบาทหักหายไป แต่เห็นได้ชัดว่าไม่ได้สวมรองเท้าบาทบู๊ตี มีประภาณฉัตรหรือรัศมีวงกลมอยู่หลังพระเศียร แสดงอิทธิพลศิลปะอินเดียสมัยโจฬะซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่15- ราวกลางพุทธศตวรรษที่16 คาดว่านำเข้ามาโดยชาวอินเดียได้สมัยราชวงศ์โจฬะตอนต้น⁹

สำหรับการบูชาพระอาทิตย์ที่เมืองศรีเทพ พบแต่เพียงเทวรูปพระอาทิตย์ซึ่งเทียบเคียงลักษณะเครื่องทรงได้กับเทวรูปพระอาทิตย์ที่พนมบาเล่ จึงอาจเป็นไปได้ว่าอิทธิพลการบูชาพระอาทิตย์ที่เมืองศรีเทพนั้นรับมาจากเขมร โดยผ่านเข้ามาทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย (โดยเขมรก็รับมาจากอินเดียอีกต่อหนึ่ง) เช่นเดียวกับลัทธิบูชาพระวิษณุและพระกฤษณะ

จากหลักฐานที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์เป็นลัทธิศาสนาที่ยอมรับนับถือกันในเมืองศรีเทพ โดยการรับอิทธิพลจากอาณาจักรเขมรมากกว่าอินเดียซึ่งแบ่งเป็น2ระยะคือ

1. ระยะพุทธศตวรรษที่ 11-12 รับอิทธิพลจากการขยายดินแดนของพระเจ้าอรวรมันและเจ้าชายจิตรเสน(มเหศวรมัน) เช่นเดียวกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

สำหรับอาณาจักรเขมรลัทธิไวษณพนิกายปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรก ในสมัยเจ้าชายकुณวรมันแห่งอาณาจักรฟูนัน(พ.ศ.100-1050) ซึ่งยืนยันได้ว่าเป็นนิกายปาณูจราตรที่แผ่เข้ามาจากอินเดียสมัยคุปตะ ต่อมาสมัยพระเจ้ารุทรวรมันกษัตริย์องค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรฟูนัน พบจารึกที่พนมดงช้างแสดงให้เห็นว่าเขาพนมดงช้างเป็นศาสนสถานสำคัญในลัทธิไวษณพนิกาย แต่ที่นั่นก็ได้พบเทวรูปพระหริหระและศิวลึงค์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการนับถือลัทธิไศวนิกายด้วย¹⁰ หลังจากนั้นอาณาจักรฟูนันก็ถูกรวมเข้ากับอาณาจักรเจนละ ซึ่งปฐมกษัตริย์ของอาณาจักรนี้คือพระเจ้าอรวรมันนั่นเอง

ในระยะพุทธศตวรรษที่ 13-16 วัฒนธรรมแบบทวารวดีเจริญขึ้นในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะที่อาณาจักรเขมรเกิดความวุ่นวายแตกออกเป็นเจนละบกและเจนละน้ำ(ราว พ.ศ.1250-1350) วัฒนธรรมทวารวดีซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่นับถือพุทธศาสนาจึงเจริญขึ้นแทนที่ ซึ่งที่เมืองโบราณศรีเทพนี้พบโบราณวัตถุ โบราณสถานอันเกี่ยวเนื่องกับศาสนาพุทธทั้งมหายานและหินยาน ดังที่พบ

ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรยบริเวณเขาค้างใน และพระโพธิสัตว์สลักบนผนัง ถ้ำเขามอรัตน์เป็นต้น ¹¹

2. ระยะเวลาพุทธศตวรรษที่ 16-18 ในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงษ์ที่ 1 อาณาจักรเขมรก็รุ่งเรืองอีกครั้งหนึ่งสามารถขยายดินแดนมายังประเทศไทยทั้งในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลางและภาคตะวันออก ดังปรากฏหลักฐานอยู่ทั่วไป

ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพในระยะนี้มีความเจริญรุ่งเรืองชดเจนมากขึ้น โดยพบศาสนสถานคือ ปราสาทสองพี่น้องและโบราณวัตถุเนื่องในลัทธินี้เป็นจำนวนมาก แต่เนื่องจากอยู่นอกขอบเขตการศึกษาจึงไม่ขอกล่าวรายละเอียดในที่นี้

เชิงอรรถที่ 4

¹ ถึงแม้จะมีจารึกถึงจารึกหมายเลข K978 หรือจารึกบ้านวังไผ่ ซึ่ง ศ.ยอร์ช เซเดส์ แปลไว้ว่าเป็นการกล่าวถึงการสร้างรูปพระศิวนะของพระเจ้าวรมัน แต่ก็ได้มีการแปลความจารึกหลักนี้ใหม่โดยนาย ชะเอม แก้วคล้าย เมื่อ พ.ศ.2529 ว่าเป็นเพียงการประกาศเกียรติคุณของกษัตริย์องค์หนึ่งเท่านั้น

² พริยะ ไกรฤกษ์. ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. (กรุงเทพฯ :อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2533). หน้า 43.

³ ศรัศกร วลธิโกดม. “นารายณ์สวมหมวกแขก”, วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ 2 ฉบับที่ 1, หน้า 43.

⁴ จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. “เทวรูปจากเมืองศรีเทพ” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, หน้า 15.

⁵ ดู บทที่ 3 หลักฐานเกี่ยวกับศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพ ข้อ 1.4 เทวรูปพระกฤษณะ, หน้า 40.

⁶ ผาสุก อินทราวุธ. “พระสุริยะในภาคใต้” สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ เล่ม 6. (สงขลา:มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2529) หน้า 2401-2402.

⁷ ศ.มจ.สุภัททิศ ศิกกุล. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. (กรุงเทพฯ:พิมพ์, 2516) หน้า 96.

⁸ จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. เรื่องเดิม. หน้า 18.

⁹ ผาสุก อินทราวุธ. เรื่องเดิม. หน้าเดิม.

¹⁰ ศ.มจ.สุภัททิศ ศิกกุล. เรื่องเดิม. หน้า 70-71.

¹¹ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. เมืองศรีเทพ. (กรุงเทพฯ:รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2538) หน้า 51.

บทสรุป

จากการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ผ่านมา แสดงให้เห็นว่าชุมชนที่อยู่อาศัยบริเวณเมืองศรีเทพ มีพัฒนาการมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 5 เป็นต้นมา เมื่อมีการติดต่อกับชุมชนภายนอกมากขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 7 ซึ่งเป็นช่วงที่อินเดียเริ่มมีอิทธิพลทางการค้าไปทั่วแหลมอินโดจีน ทำให้เมืองศรีเทพได้รับอิทธิพลการแพร่กระจายวัฒนธรรมในช่วงเวลานั้น จนวัฒนธรรมด้านศาสนาที่ศรีเทพปรากฏชัดเจนขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 เมื่ออาณาจักรเจนละซึ่งนับถือศาสนาพราหมณ์ได้ขยายอำนาจมาถึงภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของประเทศไทย และวัฒนธรรมทวารวดีซึ่งนับถือพุทธศาสนาได้เจริญขึ้นในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาและภาคกลางของประเทศไทย¹

จากสภาพภูมิศาสตร์ที่ตั้งของเมืองซึ่งเป็นเสมือนรัฐกันชนของภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง อีกทั้งยังเป็นเมืองท่าการค้าบริเวณลุ่มน้ำป่าสัก ที่มีการติดต่อกับดินแดนแถบที่ราบสูงโคราช ทำให้เมืองศรีเทพเจริญขึ้นและเป็นแหล่งรวมวัฒนธรรมของดินแดนทั้งสอง ถึงแม้เมืองศรีเทพจะเป็นเมืองที่อยู่ห่างทะเลยากแก่การติดต่อกก็ตาม แต่จากการศึกษาพบว่า มีเส้นทางคมนาคมที่ติดต่อกับชุมชนภายนอกซึ่งสรุปได้ 3 ทางคือ

- 1.ทางตะวันตกของเมือง ไปทางช่องเขาทางตอนใต้เขาถมอรัตน์ ออกที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีชุมชนที่สำคัญ ต่าง ๆ เช่น แถบ อ.ไพศาลี อ.โคกสำโรง และ อ.บ้านหมี่ ซึ่งเป็นชุมชนทวารวดี และลพบุรี
2. ทางตะวันออกเฉียงเหนือ เข้าเขตที่ราบสูงโคราช ไปยังลำสนธิ และผ่านทิวเขาพังเหยถึงลำน้ำชี มีชุมชนสมัยทวารวดีแถบ จ.ชัยภูมิ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด เป็นต้น
- 3.ทางใต้ไปตามแม่น้ำป่าสัก มายังเขตอ.ชัยบาดาล อ.โคกสำโรง บ้านหมี่ และลพบุรี เป็นที่ตั้งชุมชนโบราณเช่นกัน

ซึ่งปัจจัยดังกล่าวจะทำให้ชุมชนที่เมืองศรีเทพนับถือศาสนาพราหมณ์จากวัฒนธรรมเขมรในช่วงแรก ดังปรากฏประติมากรรมในศาสนาพราหมณ์ เช่นพระวิฆณุ พระกฤษณะและพระอาทิตย์ รวมทั้งศิลาจารึกภาษาสันสกฤต อักษรปัลลวะที่กล่าวถึงพระนามกษัตริย์แห่งเจนละเป็นต้น สำหรับเส้นทางการเผยแผ่ศาสนาพราหมณ์สู่เมืองศรีเทพนั้นน่าจะเป็นไปได้ดังนี้คือ

1.จากภาคใต้ เข้าสู่ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ผ่านลพบุรีไปยังชัยบาดาล ไปตามลำน้ำสักเข้าสู่ศรีเทพ หรือผ่านทางตะวันออกเฉียงเหนือ แถบราชบุรี ปรายจีนบุรี ผ่านกบินทร์บุรี ข้ามช่องเขา อ.ปักธงชัย เข้าสู่ที่ราบลุ่มน้ำมูล²

2.จากเขมร เข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย แถบ จ.อุบลราชธานี นุรีรัมย์ และสุรินทร์ เข้าสู่ที่ราบสูงโคราช และ จ.ชัยภูมิ ข้ามช่องเขาเพชรบูรณ์ เข้าสู่ อ.ชัยบาดาล จ.ลพบุรี และศรีเทพตามลำดับ หรือเข้าสู่ทางตะวันออกเฉียงจากเมืองโบราณคงศรีมหาโพธิ์ จ.ปราจีนบุรี ผ่านช่องเขาในเขต อ.ละหานทราย จ.บุรีรัมย์ เข้าสู่ที่ราบสูงโคราช และข้ามช่องเขาเพชรบูรณ์เข้าสู่ศรีเทพ³

โดยจากหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นว่า ศาสนาพราหมณ์ที่เมืองศรีเทพนั้นเริ่มปรากฏการนับถืออย่างชัดเจนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11-12 และเริ่มลดความสำคัญลงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 ซึ่งอิทธิพลพุทธศาสนาทั้งมหายานและหินยานจากวัฒนธรรมทวารวดีเริ่มเผยแพร่เข้ามา เนื่องจากเขมรเกิดความวุ่นวายภายใน และศาสนาพราหมณ์ก็กลับมามีความสำคัญมากอีกครั้งในระบะพุทธศตวรรษที่ 16-18 จากการพบหลักฐานทั้งโบราณวัตถุสถานต่างๆมากมาย ซึ่งในช่วงนี้พบหลักฐานที่แสดงถึงการนับถือลัทธิไศวนิกายอย่างชัดเจน เช่น ประติมากรรมรูปโคนนทิ ทับหลังรูปอุมาเมศวร ศิวลึงค์ เป็นต้น เมื่อเขมรกลับมามีอำนาจอีกครั้งในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1

นอกจากนี้ยังมีเมืองโบราณร่วมสมัยทวารวดีที่สำคัญอีก 2 แห่ง คือ เมืองอู่ทอง จ.สุพรรณบุรี และเมืองศรีมโหสถ จ.ปราจีนบุรี ที่ปรากฏร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างเด่นชัดเช่นเดียวกับเมืองศรีเทพ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองศรีมโหสถซึ่งได้พบเทวรูปพระนารายณ์ขนาดใหญ่หลายองค์ แสดงให้เห็นถึงคติการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย คล้ายกับที่ปรากฏในเมืองศรีเทพ อย่างไรก็ตามหากพิจารณาถึงลักษณะทางศิลปกรรมแล้ว จะพบว่า เทวรูปพระนารายณ์จากเมืองศรีมโหสถมักจะเป็นเทวรูปที่ทรงผ้าโสร้อยแบบเทวรูปทางภาคใต้ของไทย ซึ่งต่างจากเทวรูปพระนารายณ์ของเมืองศรีเทพที่ทรงผ้าโจงกระเบนสั้นแบบสมพดทั้งสิ้น อีกทั้งที่เมืองศรีเทพยังมีลักษณะพิเศษที่เด่นชัดไม่เหมือนแห่งอื่น คือพบเทวรูปพระสุริยะจำนวน 4 องค์ อันแสดงถึงการนับถือลัทธิบูชาพระสุริยะที่เมืองศรีเทพด้วย

ด้วยลักษณะเฉพาะของเมืองศรีเทพดังกล่าวนี้ ซึ่งแตกต่างจากร่องรอยหลักฐานที่ปรากฏในเมืองศรีมโหสถและเมืองอู่ทอง จึงยังไม่อาจสรุปได้ว่าร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ที่เมืองโบราณร่วมสมัยทวารวดีทั้ง 3 แห่งนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างชัดเจน กล่าวได้แต่เพียงว่าเมืองโบราณทั้ง 3 แห่งนี้ เป็นเมืองโบราณร่วมสมัยทวารวดีที่มีร่องรอยหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์อย่างชัดเจนเหมือนกันเท่านั้น

เชิงอรรถท้ายบทสรุป

¹ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. เมืองศรีเทพ. (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2538) หน้า 49-50.

² จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. “เทวรูปจากเมืองศรีเทพ” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. หน้า 14.

3 อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. เรื่องเดิม. หน้า 138.

บรรณานุกรม

โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. แผนแม่บทอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. นครสวรรค์: ฟ้า
เจอร์เพรส, 2534.

เอกสารการศึกษาสำรวจและวิจัยเล่ม 1. คณะกรรมการดำเนินการจัดทำแผนแม่บท
โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2529.

เอกสารการศึกษาสำรวจและวิจัยเล่ม 3. คณะกรรมการดำเนินการจัดทำแผนแม่บท
โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2529.

เอกสารการศึกษาสำรวจและวิจัยเล่ม 4. คณะกรรมการดำเนินการจัดทำแผนแม่บท
โครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2529.

จักรชัย อภิชาติบุตร. ศาสนาพราหมณ์ในประเทศไทย. สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต. คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2515.

จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. “เทวรูปจากเมืองศรีเทพ” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต. คณะ
โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2524.

คำรณราชานุภาพ, สมเด็จพระนครินทราธิราช. นิทานโบราณคดี. พระนคร: คลังวิทยา. 2517.

ศรี อมาตยกุล. นิทานโบราณคดีและประวัติศาสตร์. พระนคร: คลังวิทยา. 2504.

ผาสุก อินทราวุธ. รูปเคารพในศาสนาฮินดู. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2522.

พงษ์พันธ์ บรรทมและคณะ. “ศรีเทพ: ความสัมพันธ์กับชุมชนโบราณใกล้เคียง” เอกสารประกอบการ
สัมมนาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2534.

พิริยะ ไกรฤกษ์. “ประติมากรรมในประเทศไทย”, เมืองโบราณ. ปีที่ 9 ฉบับที่ 3 (สิงหาคม-
พฤศจิกายน). 2526.

ประวัติศาสตร์ศิลป์ในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป. 2533.

ศิลปทัศนียภาพก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์. 2523.

มนต์ ทองรัช. 4 ศาสนาสำคัญของโลกปัจจุบัน พราหมณ์-ฮินดู พุทธ คริสต์ และอิสลาม. กรุงเทพฯ:
โอเคียนสโตร์. 2530.

ศิลปากร, กรม. ข้อมูลใหม่จากเมืองศรีเทพ: เอกสารประกอบการแสดงผลงานของกองโบราณคดีเรื่อง
“ความก้าวหน้าของงานโบราณคดีและการอนุรักษ์โบราณสถาน ปี 2533” 12-14 กันยายน
2533. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. 2533.

ศิลปากร, กรม. รายงานเบื้องต้นการขุดตรวจแหล่งโบราณคดีบ้านหนองแดง ต.สระกรวด อ.ศรีเทพ
จ.เพชรบูรณ์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร. 2533.

ศรีศักร วัลลิโภคม. “นารายณ์เสวรมหามวกแหก”, เมืองโบราณ. ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 (ตุลาคม-ธันวาคม). 2518.

.โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ. 2524.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, มจ. “โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบจากเมืองศรีเทพ”, เมืองโบราณ. ฉบับที่ 1 (ตุลาคม-พฤศจิกายน). 2522.

.โบราณวัตถุที่ถูกลักลอบออกนอกประเทศไทย. เอกสารจัดพิมพ์เนื่องในงานวันดำรงราชานุภาพ 21 มิถุนายน 2531.

.ประติมากรรมขอม. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์. 2528.

.สถาปนารามณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิษณุ. 2516.

.ศิลปในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์. 2528.

อนุวิทย์ เจริญสุขกุล. “การกำหนดอายุปราสาทศรีเทพ”, เมืองโบราณ. ปีที่ 5 ฉบับที่ 4 (เมษายน-พฤษภาคม). 2522.

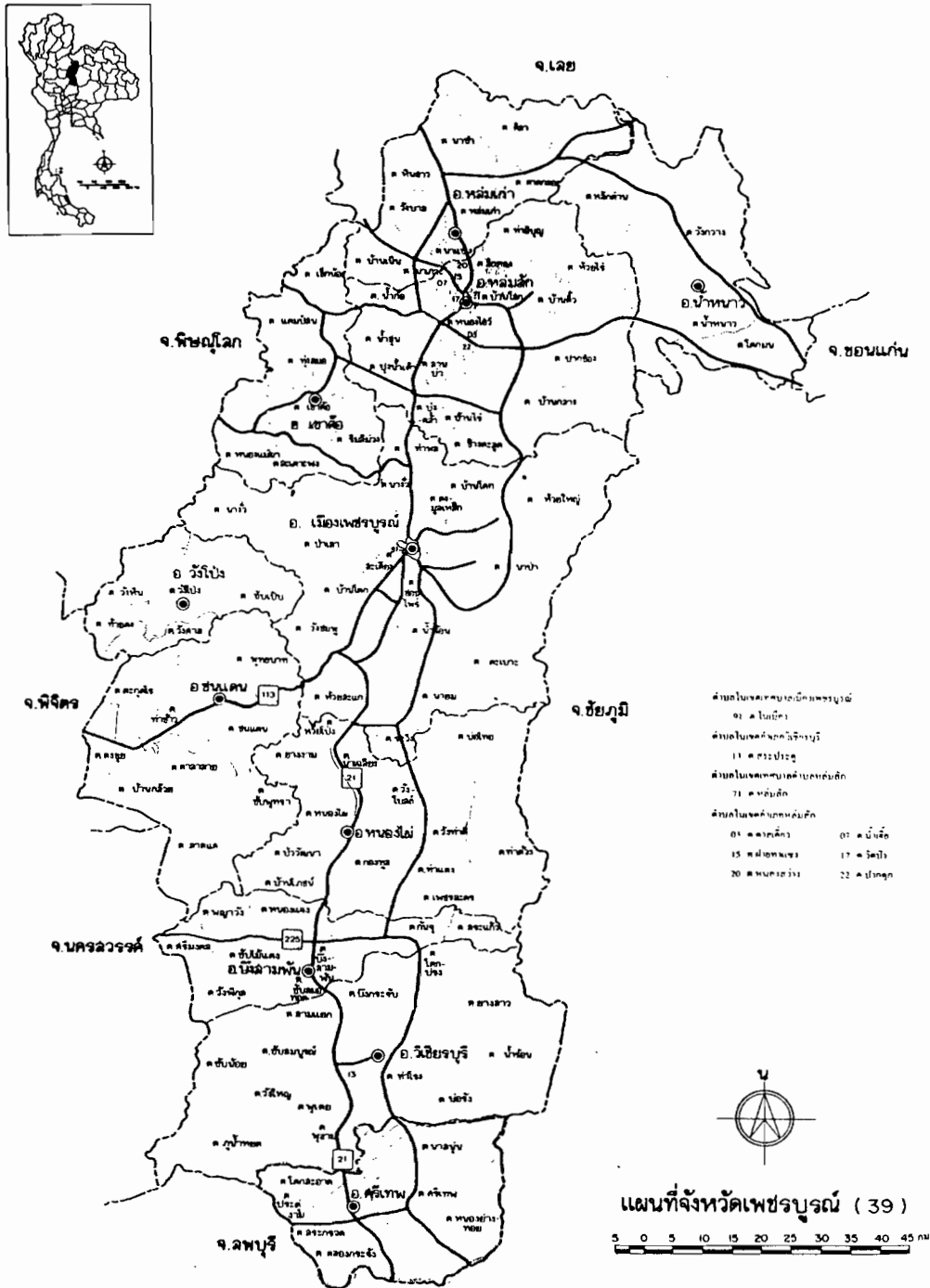
อรนุช แสงจาริก. “คติการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพ” สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต. คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2527.

องค์การศาสนาพราหมณ์-ฮินดู. หลักธรรมในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา. 2519.

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. อารักษ์ที่เมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: พีวเจอร์เพรส. 2534.

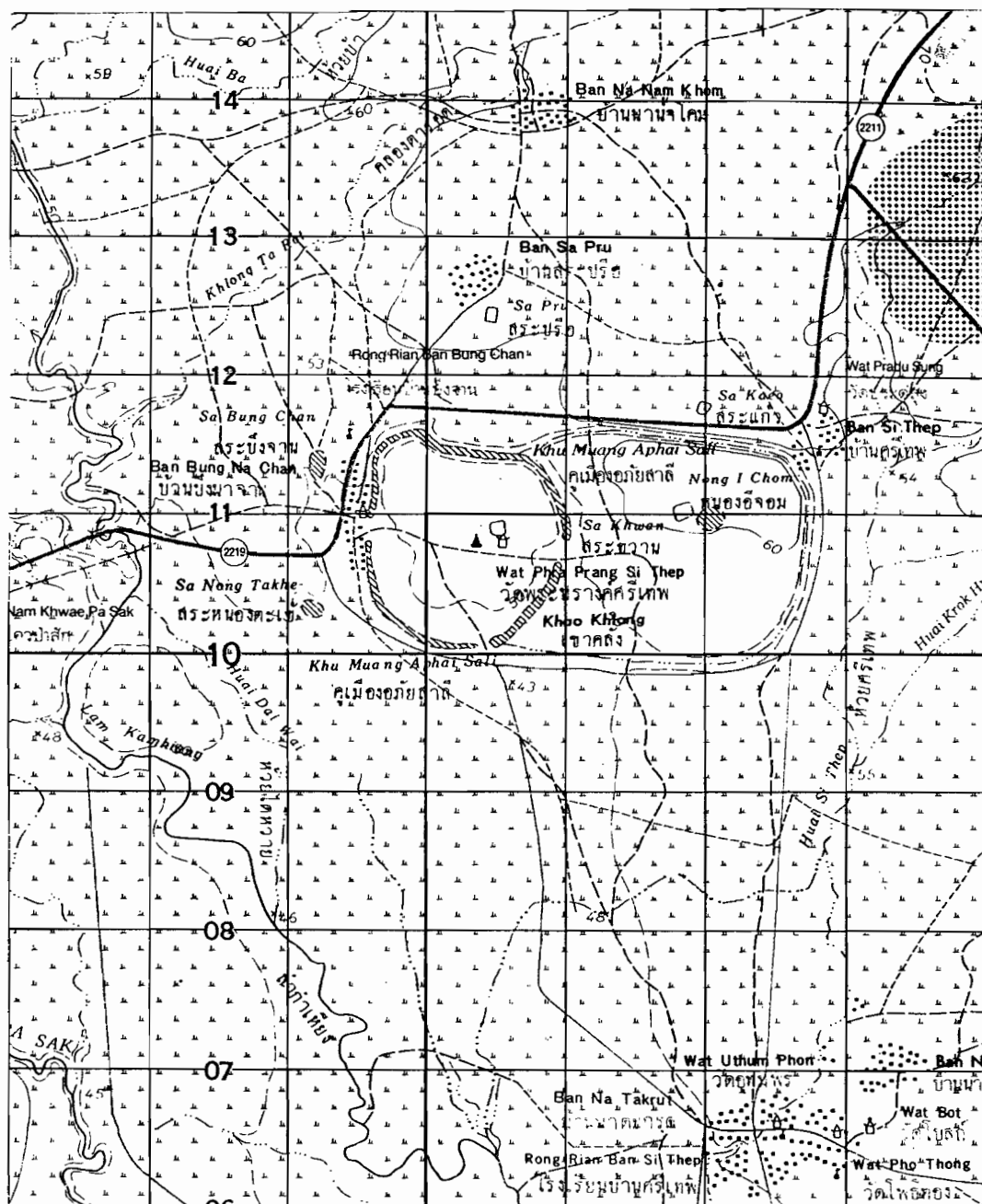
.ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: พีวเจอร์เพรส. 2534.

.เมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์. 2538.

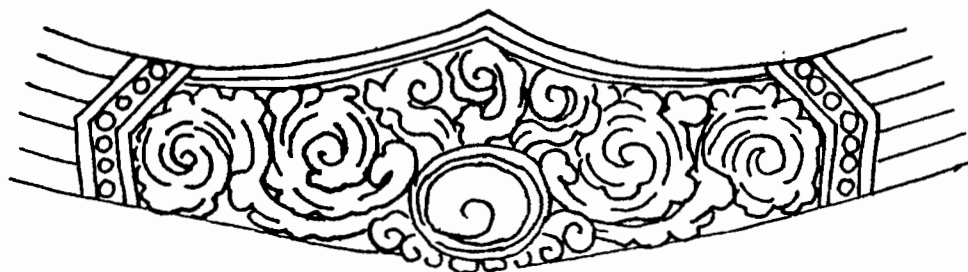
แผนที่ที่ 1 แผนที่แสดงที่ตั้ง อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

ที่มา : การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. รายงานสรุปแนวทางการพัฒนาการท่องเที่ยวในระดับจังหวัด ภาคเหนือ. 2540.

แผนที่ที่ 2 แผนที่แสดงที่ตั้งเมืองโบราณศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์

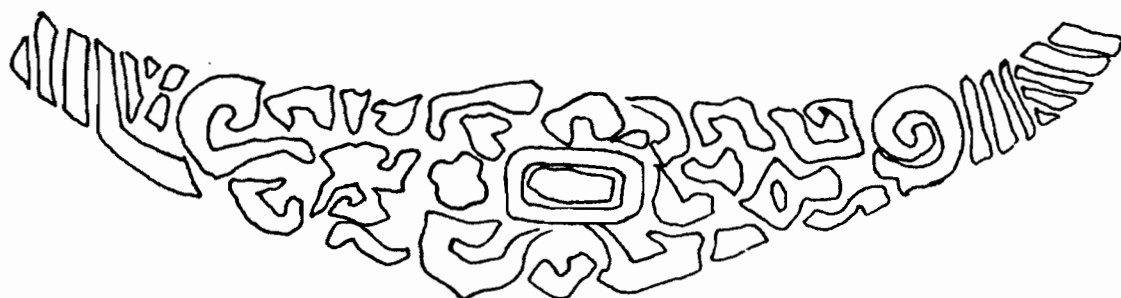
ที่มา : แผนที่ทหาร.ลำดับชุด L 7017 ระวาง 5239 IV 2-RTSD

ภาพลายเส้นที่ 1 เข็มขัดพระอุมา จากเกาะเกรียง ประเทศเนมร

ภาพลายเส้นที่ 2 เข็มขัดพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร จากราชเคียบร์ ประเทศเวียดนามใต้

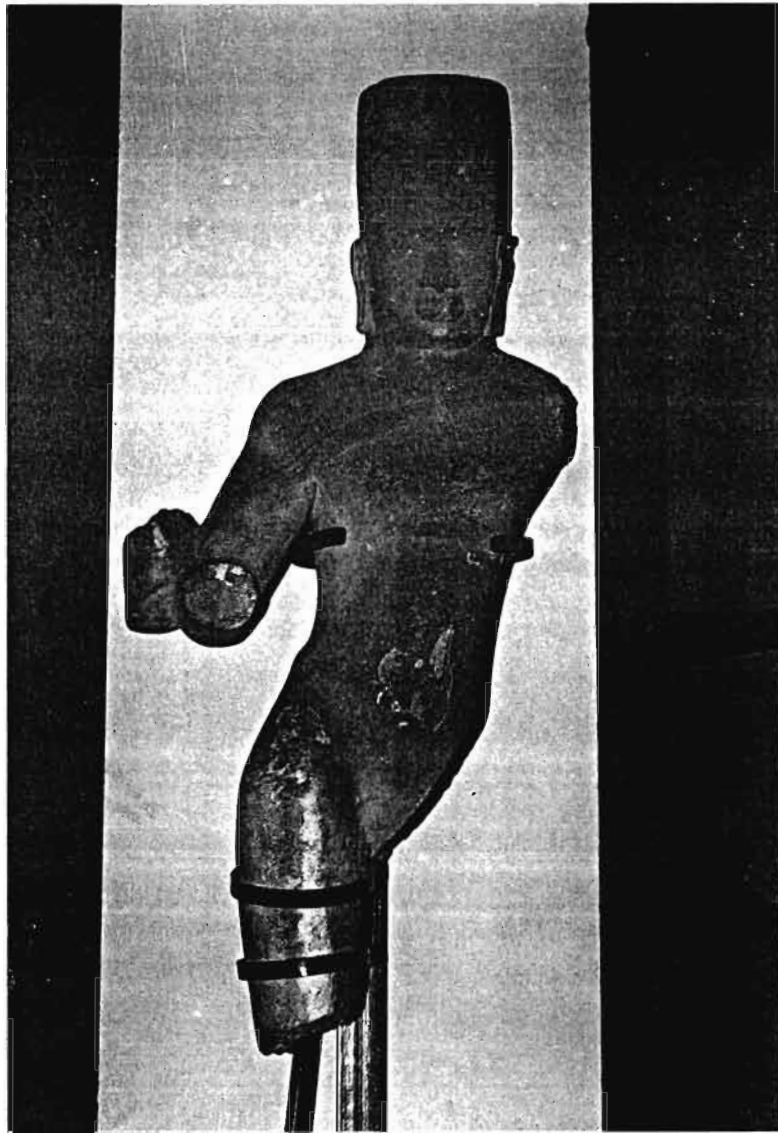

ภาพลายเส้นที่ 3 กรองศอพระอาทิตย์ เลขทะเบียน กข 9 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา : จิตรปรีดี อุณหะสุวรรณ. "เทวรูปจากเมืองศรีเทพ" สารนิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต(โบราณคดี).2524.

ภาพที่ 1 พระนารายณ์ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

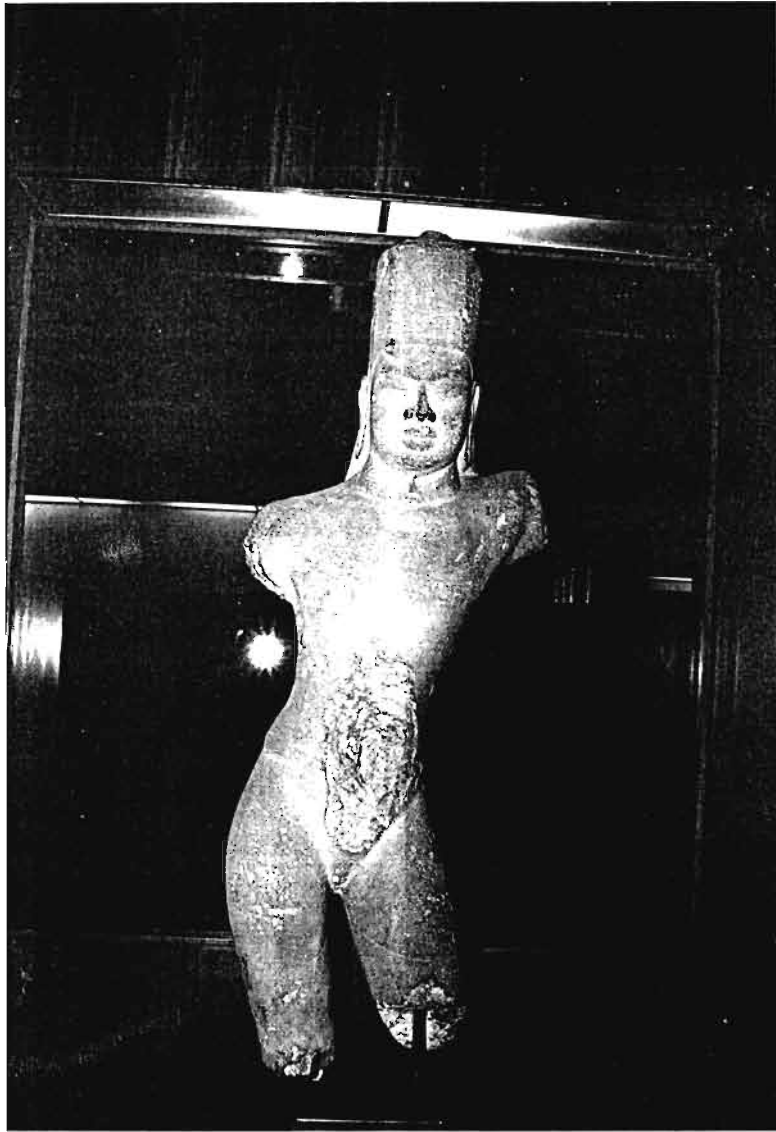
ภาพที่ 2 พระนารายณ์ เทวตะเบ็ยน กษ 25 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 3 แผ่นทองคำนูนรูปพระนารายณ์ (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติวชิรธรณ์ สหรัฐอเมริกา)
ที่มา : คู่มืองานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, เมืองศรีเทพ, 2538.

ภาพที่ 4 พระกฤษณะ รัชกาลที่ ๘ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 5 พระฤๅษณ์ เลขทะเบียน กข 17 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 6 พระกฤษณะโกวตมพระ วิษณุ ปรเทศกษัตริย์

ที่มา : Gilcau, Medeleine. Les Khmer : sculptures. Khmers. 1965.

ภาพที่ 7 พระกาลีเทวี และพระวิษณุ กษ 9 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

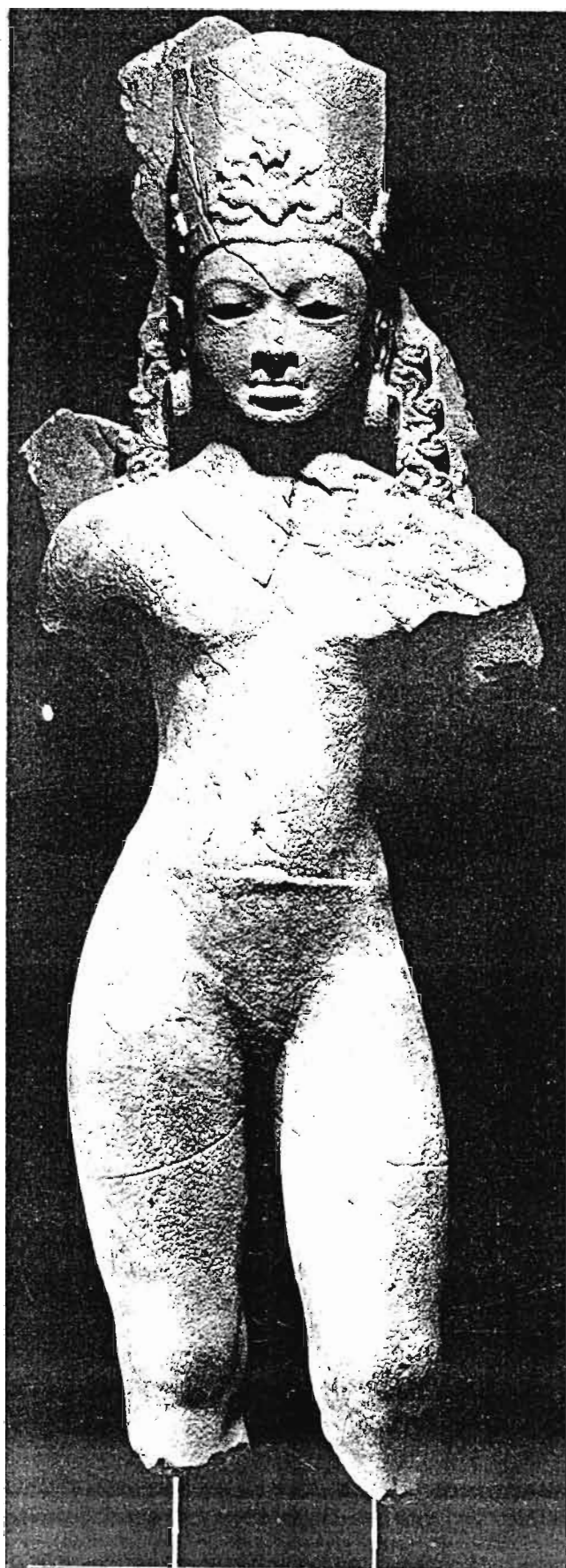

สารที่ 8 พระอโศก พนมที่พนมบาตร ประเทศสยาม

ที่มา : Dupont , Pierre. La statuaire preangkorienne. 1955.

ฉกรรจ์ 9 พระอานิลย์ สุธะเพ็ชร กง 21พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

รูปที่ 10 พระลักษมี (ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑ์อาร์ตันไซมอน สหรัฐอเมริกา)

ที่มา : American collections of Asian art.1986.

ภาพที่ 11 พระคาพิสัย พบเมื่อพ.ศ.2531

ที่มา : อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.เมืองศรีเทพ.2538.